

ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ

Οι περιηγήσεις των Νικολάου Σπαθάρη,
Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού και
το «Μεγάλο Παιχνίδι» των αυτοκρατορικών
ανταγωνισμών στην Ανατολή (17ος - 19ος αι.)

Στέφανος Κορδώσης

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΠΟΛΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ιωάννινα 2020

ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ

Οι περιηγήσεις των Νικολάου Σπαθάρη,
Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού και
το «Μεγάλο Παιχνίδι» των αυτοκρατορικών
ανταγωνισμών στην Ανατολή (17ος - 19ος αι.)

Στέφανος Κορδώσης

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΠΟΛΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ιωάννινα 2020

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΠΩΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Τίτλος

Διασχίζοντας την Κεντρική Ασία. Οι περιηγήσεις των Νικολάου Σπαθάρη, Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού και το «Μεγάλο Παιχνίδι» των αυτοκρατορικών ανταγωνισμών στην Ανατολή (17ος - 19ος αι.)

Συγγραφέας: Στέφανος Κορδώσης

Copyright © 2020, Ινστιτούτο Ελληνο-Απωανατολικών Σπουδών
Τσιριγώτη 14 & Κάνιγγος, Ιωάννινα, Ελλάδα

ISBN 978-618-84963-0-9

Περιεχόμενα

Πρόλογος	i
Εισαγωγή – Τα έθνη της Κεντρικής Ευρασίας στις απαρχές του «Μεγάλου Παιχνιδιού»	1
1. Νικόλαος Σπαθάρης – Μιλέσκου	5
2. Βασίλειος Βατάτζης	18
3. Παναγιώτης Ποταγός	34
Επίλογος – Σύγκριση των τριών προσώπων και συμπεράσματα	46
Παράρτημα 1ου κεφαλαίου (Νικόλαος Σπαθάρης)	50
Παράρτημα 2ου κεφαλαίου (Βασίλειος Βατάτζης)	53
Παράρτημα 3ου κεφαλαίου (Παναγιώτης Ποταγός)	64
English summary	66
Ευρετήριο όρων	71
Βιβλιογραφία	75

Στους γονείς μου, Αγγελική και Μιχάλη

Πρόλογος

Από το τέλος του 15^{ου} ως και τον 19^ο αιώνα έγιναν οι μεγαλύτερες εξερευνήσεις της γης από Ευρωπαίους, κυρίως, εξερευνητές. Αυτήν την εποχή οι Έλληνες βρίσκονταν υπό τον οθωμανικό ζυγό (με εξαίρεση τη χρονική περίοδο από το 1830 και μετά, όταν ένα μέρος του ελληνισμού εντάχθηκε στο νεοσυσταθέν αλλά μικρό και φτωχό ελληνικό κράτος), οπότε ήταν πολύ δύσκολο να συμμετέχουν στην εξερεύνηση άγνωστων ή ημιάγνωστων περιοχών του πλανήτη, αφού οργανωμένες ελληνικές εξερευνήσεις δεν ήταν δυνατό να γίνουν. Παρόλα αυτά υπήρξαν Έλληνες ταξιδιώτες που έφθασαν στα βάθη, κυρίως, της Ασίας, με την υποστήριξη ξένων ηγεμόνων ή, ακόμη, και με δική τους πρωτοβουλία, αφηφώντας τους κινδύνους και την ταλαιπωρία. Οι κίνδυνοι προέρχονταν κυρίως από τις πολεμικές συρράξεις τοπικού αλλά και ευρύτερου χαρακτήρα που ενέτεινε η δραστηριοποίηση των μεγάλων αυτοκρατοριών της εποχής, οι οποίες επιδίωκαν τον έλεγχο νευραλγικών τμημάτων της Ασίας.

Οι πληροφορίες που μας άφησαν τρεις από τους σημαντικότερους ταξιδιώτες-εξερευνητές της εποχής, ο Νικόλαος Σπαθάρης, ο Βασίλειος Βατάτζης και ο Παναγιώτης Ποταγός, για την Ασία, κυρίως το κεντρικό της τμήμα, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες από γεωγραφικής-τοπογραφικής, εθνογραφικής, οικονομικής, διπλωματικής, πολιτικής και στρατιωτικής πλευράς. Τις περισσότερες φορές, οι τρεις παραπάνω ταξιδιώτες, βαδίζουν στους γνωστούς από παλιά δρόμους του μεταξιού, αφήνοντάς μας πληροφορίες που αποτελούν συνέχεια εκείνων των συγγραφέων της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, πολλούς από τους οποίους, εξάλλου, μνημονεύουν. Πρόκειται για κείμενα και χάρτες που αξίζουν να μελετηθούν και να γίνουν ευρύτερα γνωστά, καθώς προσφέρουν σημαντικές και σε πολλά σημεία νέες γνώσεις.

Η μελέτη αποτελείται από εισαγωγή και τρία κεφάλαια και στο τέλος παρατίθενται, σε Παράρτημα, τα κείμενα που έχουν τυπωθεί στον πολύ ενδιαφέροντα χάρτη του Β. Βατάτζη, για ευκολότερη χρήση τους από τους αναγνώστες, καθώς είναι δυσανάγνωστα στην έκδοση του Legrand. Επίσης, σε Παραρτήματα για κάθε μελετητή παρατίθενται οι χάρτες που σχεδιάσαν καθώς και άλλες εικόνες ή χάρτες σχετικά με αυτούς.

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Christopher P. Atwood, καθηγητή του Τμήματος East Asian Languages and Civilizations του Πανεπιστημίου της Πεννσυλβάνια (University of Pennsylvania) στο αντικείμενο Mongolian and Late Imperial/Early Modern Chinese History, για τη μετάφραση και μεταγραφή της επιστολής του Καλμούκου Δορτζή που παραθέτει ο Βατάτζης στο χάρτη του και την Άννα Καρακατσούλη, καθηγήτρια του ΕΚΠΑ στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, για την καλοσύνη που είχε να μου προμηθεύσει ένα ψηφιακό αντίγραφο

του χάρτη του Ποταγού. Για τον ίδιο λόγο θα ήθελα να ευχαριστήσω και την κυρία Βιργινία Σδράκα, μέλος του προσωπικού της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων καθώς και όποιον άλλον από το προσωπικό της Βιβλιοθήκης βοήθησε, ώστε να αποκτήσω ψηφιακά αντίγραφα υψηλής ανάλυσης των χαρτών του Ποταγού στην ελληνική και γαλλική έκδοση.

Εισαγωγή Τα έθνη της Κεντρικής Ευρασίας στις απαρχές του «Μεγάλου Παιχνιδιού»

Στην αυγή του 15ου αιώνα η κραταιά Μογγολική αυτοκρατορία, η μεγαλύτερη αυτοκρατορία που είχε δει μέχρι τότε η ανθρώπινη ιστορία, είχε σβήσει, ανοίγοντας έτσι την αυλαία στην εποχή της νεότερης ιστορίας. Η παρακμή της ήταν γρήγορη και σταθερή μετά από το θάνατο του ιδρυτή της, Τζέγκις Χαν, που είχε ήδη διανείμει την επικράτειά της σε τέσσερα ούλους (ulus, συγκεκριμένος αριθμός φυλών) μαζί με τις γιούρτες (yüirt, περιοχές βοσκής απαραίτητες για τις φυλές των ούλους).¹

Η κατάρρευση της Μογγολικής αυτοκρατορίας σήμανε την αρχή του σύγχρονου ευρασιατικού ανταγωνισμού που θα κορυφωνόταν κατά τον 19ο αιώνα, οπότε και θα περιγραφόταν, από τους συμμετέχοντες, ως το «Μεγάλο Παιχνίδι». Αυτό συνέβη, γιατί, χωρίς τη μογγολική απειλή στα νώτα τους, νέες αυτοκρατορίες αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια της Ευρασίας, οι οποίες, από ένα σημείο και μετά έστρεψαν το βλέμμα τους στο κέντρο της ηπείρου, εκεί που άλλοτε υπήρχαν οι κραταιοί Μογγόλοι, στην προσπάθειά τους να υπερκεράσουν στρατηγικά η μία την άλλη ή να αποκτήσουν τα απαραίτητα ερείσματα για να διαφυλάξουν τα εδάφη τους. Οι αυτοκρατορίες αυτές, αφού αποτίναξαν το μογγολικό ζυγό (όπως οι Ρώσοι, οι Πέρσες και οι Κινέζοι), στη συνέχεια ανέπτυξαν σταδιακά τα τεχνολογικά μέσα που επέτρεψαν την τελική στρατιωτική υποταγή του τρομερού νομαδικού κόσμου, που ολοκληρώθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα. Αυτή είναι η μια πλευρά της ιστορίας που ξεκινά με τη διάλυση της Μογγολικής αυτοκρατορίας και η οποία οδηγεί στη επέκταση της Μοσχοβίας (πλέον ως Ρωσίας) από τη δύση προς την Απω Ανατολή και στην απόκτηση, εκεί, κοινών συνόρων με την Κίνα της δυναστείας των Qing (Μαντσού), η οποία ακολουθούσε την

1. Καθένας από τους 4 Τζεγκισχανίδες έλαβε από ένα ούλους και ο καθένας τους ξεκίνησε το δικό του δυναστικό οίκο και έγραψε τη δική του ξεχωριστή ιστορία. Ο Γιότσι, ο μεγαλύτερος υιός του Τζέγκις, έμελλε, βάσει του μογγολικού νόμου, να λάβει τις δυτικότερες και πιο μακρινές περιοχές που συνόρευαν με την Ευρώπη: τις καζακικές στέπες από το Σεμιπαλατίνσκ έως και μέχρι εκεί που θα έφταναν οι κατακτήσεις του δυτικά του Βόλγα. Ο δεύτερος γιός του Τζέγκις, ο Τζάγκαταϊ (Jagatai), έλαβε τις περιοχές του Ταρίμ (Κασκάρια ή σημερινό Xinjiang) της Τζουγκαρίας (κοιλιάδα του π. Ιλί) έως τη Μπουχάρα και Σαμαρκάνδη στα νότιο-δυτικά (Υπερωξιανή) και το Ταλάς (λ. Μπαλκάς) στα βόρειο-δυτικά. Ο Έγκενταϊ (Ögöдай), τρίτος υιός και αυτός που είχε επιλεγεί από τον Τζέγκις να τον διαδεχθεί, έλαβε τις περιοχές αμέσως ανατολικά και βόρεια αυτών του Τζάγκαταϊ και της λίμνης Μπαλκάς και ο Τολουϊ (Tolui), ο μικρότερος όλων, έλαβε τις αρχικές περιοχές των Μογγόλων (π. Ονόν και Άνω Κερουλέν). Βλ. René Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia* (New Brunswick [u.a.: Rutgers Univ. Press, 2000), 253–57.

ακριβώς αντίστροφη πορεία (δηλαδή από τα ανατολικά προς τα δυτικά), στα τέλη του 17ου αιώνα. Ένα μέρος αυτής της ιστορίας μας μαρτυρά ο Νικόλαος Σπαθάρης, όταν, το 1675, ο Τσάρος Αλεξέι Μιχαήλοβιτς του δίνει την εντολή να μεταβεί στο Πεκίνο για συνομιλίες με την αυλή του αυτοκράτορα Kangxi της δυναστείας των Qing (Μαντσού). Τελικά, τις σχέσεις Ρωσίας και Κίνας θα σφραγίσουν μέχρι την επόμενη φάση τους οι συμφωνίες του Nerchinsk, το 1689 και αυτές των Bura και Kiakhta, το 1727 που θα καθορίσουν τα σύνορα στη Μογγολία και Άπω Ανατολή.

Από την άλλη, ο Βατάτζης μας μεταφέρει όψεις του αυτοκρατορικού ανταγωνισμού στην Κεντρική Ευρασία στον αμέσως επόμενο αιώνα, οπότε και ο πολιτικός χρόνος και χώρος είχαν συμπυκνωθεί ακόμη περισσότερο. Η Σιβηρία είχε αφομοιωθεί πλήρως από το ρωσικό κράτος και ήταν πλέον οργανικό μέρος της ρωσικής επικράτειας. Μην έχοντας άλλο χώρο να κινηθεί προς τα ανατολικά, η Ρωσία ξεκίνησε τη διαδικασία ενσωμάτωσης των περιοχών που νέμονταν οι ακόμη ανεξάρτητοι νομάδες στα νότια της, στις ουκρανικές, καζακικές και μογγολικές πεδιάδες. Στις τελευταίες δύο θα συναντήσει πάλι την αυτοκρατορία της δυναστείας των Qing, η οποία, έχοντας εδραιώσει την κυριαρχία της στην καθ'αυτό Κίνα κατά τον 17ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, επέκτεινε την πολιτική επιρροή προς τα δυτικά, στις περιοχές του λεκανοπεδίου του Ταρίμι και του οροπεδίου του Θιβέτ, τα οποία και ενέταξε στην επικράτειά της έως τα μέσα του αιώνα.² Ο Βατάτζης συνέγραψε την περιήγησή του σε αυτήν την εποχή, αφού του έλαχε να διασχίσει μεγάλο μέρος της Κεντρικής Ασίας από τα 1714 έως το 1732 και ίσως να έκανε και μετέπειτα ταξίδια. Ο χάρτης που έφτιαξε και οι περιγραφές του είναι ένα στιγμιότυπο από αυτόν τον αιώνα, κατά τον οποίο, αν και ο πολιτικά ανεξάρτητος χώρος ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες είναι ακόμη μεγάλος, είναι μάλλον παρούσες οι τάσεις που θα οδηγούσαν στην ολοκληρωτική αφομοίωσή του στον επόμενο, 19ο αιώνα.

Ο 19ος αιώνας είναι η περίοδος κατά την οποία ο αυτοκρατορικός ανταγωνισμός για το κέντρο της Ευρασίας, την Κεντρική Ασία, όπως είπαμε, κορυφώνεται. Ωστόσο, αν και με μια γραμμική σκέψη θα περιμέναμε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην τσαρική Ρωσία και την Κίνα των Qing – ίσως και την Περσία και την Οθωμανική αυτοκρατορία – να παίρνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις για τη διανομή των υπολειμμάτων της Μογγολικής αυτοκρατορίας, είναι η είσοδος ενός τρίτου παράγοντα που οξύνει την κατάσταση: της ναυτικής δύναμης οικουμενικών διαστάσεων, που ενσάρκωσε η Βρετανία. Η σημαντικότερη επίπτωση της ανάπτυξης της ναυτικής τέχνης στη νεότερη εποχή ήταν η προβολή ναυτικής ισχύος κατά μήκος των νοτίων ακτών της Ευρασίας που αποτέλεσε τη βάση για την δυτικο-ευρωπαϊκή αποικιοκρατία στην Ευρασία, όπως εκφράστηκε στην περίπτωση της Ινδίας. Οι Βρετανοί, αν και κάπως νωθρά στην αρχή, ακολούθησαν τους Ολλανδούς στον αποικιακό ανταγωνισμό και το 1600 η βασίλισσα Ελισάβετ Α΄ καθιέρωσε ένα μονοπώλιο για την «Εταιρία των Εμπόρων του Λονδίνου που εμπορεύονται

2. Στο ίδιο, 541. Сергей Абашин, Наиля Бекмаханова, και Ж. С. Сыздыкова, 'Завоевания Российской империи в Центральной Азии (вторая половина XIX - начало XX в.)', στο *Центральная Азия в составе Российской империи* (Μόσχα: Новое литературное обозрение, 2008), 78.

με τις Ανατολικές Ινδίες»³. Εκτός από τους Άγγλους και Ολλανδούς, στον αγώνα για την δημιουργία αυτοκρατορίας στην Ινδική υπο-ήπειρο είχαν εισέλθει και οι Γάλλοι. Μετά τη λήξη του επταετούς πολέμου (1756-1763) η Γαλλία αναγκάζεται να αφήσει τις Ινδίες στα χέρια των Άγγλων⁴. Οι αγγλικές αποικίες στην Καλκούτα, στην Βομβάη και στο Μαντράς δεν ήταν ακόμη παρά μικροσκοπικές κτήσεις στην περιφέρεια μιας τεράστιας υποηπείρου,⁵ όπου η εξουσία συνέχιζε να παραμένει σε Μογγολικά χέρια, του μουσουλμάνου «Κύριου του Κόσμου», του αυτοκράτορα της Μογγολικής δυναστείας των Μουγκάλ (Mughal).

Κατά την περίοδο των εσωτερικών συγκρούσεων στην Ινδία, που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1740, η κατάσταση άρχισε να αλλάζει. Οι Βρετανοί βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία και την εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο. Με την συνθήκη του Allahabad (1765) ο αυτοκράτορας της δυναστείας των Μουγκάλ έδωσε μέρος της πολιτικής διακυβέρνησης (το *diwani*) στην εταιρία Ανατολικών Ινδιών μαζί με το δικαίωμα να φορολογεί τμήμα των υπηκόων του (περισσότεροι από 20.000.000)⁶. Από το 1788, ακολουθώντας και την αλλαγή στην υφή της ίδιας της παρουσίας τους στην Ινδία, οι Βρετανοί αποφασίζουν να μεταφέρουν τη διοίκηση της εταιρίας των Ανατολικών Ινδιών σε πρόσωπα που υπάγονταν κατευθείαν στο αγγλικό στέμμα. Έτσι, αναπτύχθηκε η γνωστή Indian Civil Service ενώ οι εμφύλιες εχθροπραξίες στο εσωτερικό της Ινδίας συνεχίζονταν προς όφελος των Βρετανών, οι οποίοι μέχρι το 1815 είχαν περίπου 40 εκατομμύρια Ινδούς ως φορολογική βάση και υπό τη διοίκησή τους. Το 1828 τα Αγγλικά έγιναν επίσημη γλώσσα της Ινδίας και το 1840 κατακτήθηκε η Πενταποταμία (Punjab) και το Σιντ. Με αφορμή την Ινδική ανταρσία, το 1857, οι Βρετανοί έδωσαν τέλος στο σχεδόν ανώμαλο φαινόμενο, μια εταιρία ή οργανισμός (έστω και υπό την υψηλή επίβλεψη του στέμματος μετά το 1788) να διοικεί ουσιαστικά μια υπο-ήπειρο και, έτσι, το 1858, ο παλιός γενικός διοικητής μετονομάστηκε σε αντιβασιλέα και πλαισιώθηκε από ένα συμβούλιο υπουργών από έξι άτομα, το οποίο υπαγόταν στο Γενικό Γραμματέα της Ινδίας, με έδρα το Λονδίνο. Αυτός ο τελευταίος με την σειρά του πλαισιωνόταν από ένα άλλο συμβούλιο, αλλά ήταν παραδεκτό στο Λονδίνο ότι η κυβέρνηση της Ινδίας ήταν σχεδόν ανεξάρτητη στην άσκηση της πολιτικής της»⁷.

Παρά το γεγονός ότι οι Βρετανοί δεν υπέστησαν ποτέ το μογγολικό ζυγό και, κατά μία έννοια, δεν αποτελούσαν ούτε καν μέρος της Ευρασίας, αφού η Βρετανία είναι νησί, αποκομμένο από αυτή, και μολονότι μπήκαν σχετικά αργά στον αγώνα για την απόκτηση αυτοκρατορίας, βρέθηκαν κι αυτοί, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, να παίρνουν ένα μεγάλο κομμάτι από την πάλαι ποτέ Μογγολική αυτοκρατορία, όπως ακριβώς κάνανε οι Ρώσοι και οι Κινέζοι πιο βόρεια. Και όπως ακριβώς Ρώ-

3. N. Ferguson, *Empire. How Britain made the Modern World* (London, 2004), 18.

4. Β. Π. Ποτέμκιν, *Ιστορία της Διπλωματίας*, μετάφρ. Σ. Πρωτόπαπα (Γκοβόστης, χ.χ.), 284. Ferguson, *Empire. How Britain made the Modern World*, 34–35. Rémi Scoccimaro κ.ά., *Géopolitique de l'Asie*, Edition 2017 (Nathan, 2018), 57.

5. βλ. Ferguson, *Empire. How Britain made the Modern World*, 27: “The English at this stage were merely parasites on the periphery, reliant on partnerships with Indian businessman: *dubashes* in Madras, *banyans* in Mengal.”

6. Στο ίδιο, 37.

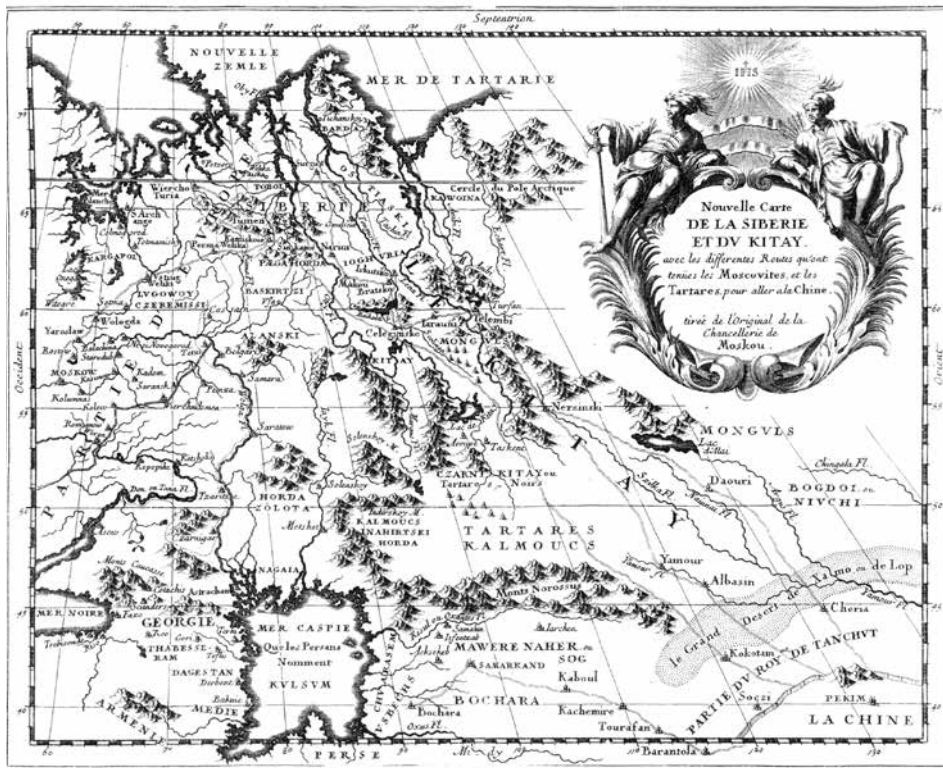
7. βλ. και στο ίδιο, 50, 145–46 και 178: “But the assumption was that ‘the government of India must be, on the whole, carried out in India itself’”.

σοι και Κινέζοι είχαν οριοθετήσει τις περιοχές τους κατά μήκος όλου το τόξου από την Άπω Ανατολή έως την Κεντρική Ασία και πρόσεχαν ο ένας τον άλλον για τυχόν παραβιάσεις, έτσι τώρα και οι Βρετανοί, κύριοι όλης της Μογγολικής Ινδίας, άπλωναν το βλέμμα τους πέρα από τις οροσειρές των Ιμαλαΐων, του Παμίρ και του Ινδικού Καυκάσου, αναζητώντας τα μέρη που θα τράβαγαν τις δικές τους διαχωριστικές γραμμές απέναντι σε Ρώσους και Κινέζους. Αυτή είναι η περίοδος του «Μεγάλου Παιχνιδιού», όπως το περιέγραψε γλαφυρά ο αξιωματικός πληροφοριών της Βρετανικής Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών, Arthur Conolly, που, καθώς αναζητούσε αυτές τις διαχωριστικές γραμμές στην Κεντρική Ασία, αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε στην Μπουχάρα, το 1842, με διαταγή του Εμίρη του ομώνυμου χανάτου.⁸ Αυτό είναι και το παιχνίδι στο οποίο βρέθηκε – προφανώς από σύμπτωση (;)– ο Παναγιώτης Ποταγός, ο οποίος αποφάσισε το 1867 να φύγει από το χωριό του, όπου εργαζόταν ως γιατρός, και να διασχίσει τον κόσμο, ακολουθώντας τους δρόμους του μεταξιού, περνώντας από την Περσία, το Αφγανιστάν και φτάνοντας έως τη σημερινή δυτική Κίνα. Είναι μια εποχή στις διεθνείς σχέσεις που Ρώσοι, Βρετανοί και Κινέζοι βρίσκονταν σε μια, σχεδόν ανοικτή, σύγκρουση, υποδαυλίζοντας επαναστάσεις και πολέμους – κατά μήκος σχεδόν όλης της διαδρομής που ακολούθησε ο Ποταγός – καταστάσεις με τις οποίες προσπαθούσαν να αντλήσουν τα περισσότερα οφέλη στις μεταξύ τους διαπραγματεύσεις για την οριοθέτηση των σφαιρών επιρροής τους.

Τρεις Έλληνες ταξιδιώτες διασχίζουν την Κεντρική Ευρασία σε διάστημα 2 αιώνων. Αυτά που κατέγραψαν αποτελούν περιγραφές κάθε φορά μιας διαφορετικής Ευρασίας. Όλες, όμως, μπορούν να ενταχθούν στην αφήγηση του μεγάλου ανταγωνισμού για την επίτευξη της αυτοκρατορίας στην Ευρασία, ανταγωνισμός, ο οποίος ξεκίνησε από την αρχαιότητα και ακολουθώντας τα ευρασιατικά δίκτυα επικοινωνίας, που ονομάζουμε δρόμους του μεταξιού, συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

8. Peter Hopkirk, *The Great Game. On Secret Service in High Asia* (London: John Murray, 2006), 1. Ο όρος «Μεγάλο Παιχνίδι» - “Great Game” έγινε ευρύτερα γνωστός από το Βρετανό συγγραφέα Rudyard Kipling, στο μυθιστόρημά του *Kim* που εκδόθηκε στα 1901.

1. Νικόλαος Σπαθάρης – Μιλέσκου

Η πρώτη γνωστή μορφή που ανοίγει τον κύκλο των νέο-Ελλήνων περιηγητών στους δρόμους του μεταξίου είναι αναμφίβολα ο Νικόλαος Σπαθάρης, ο οποίος έμεινε γνωστός στην ιστορία τόσο για τα ταξίδια του όσο και για το γεγονός ότι το 1683 παρέδωσε τα οθωμανικά σχέδια πολιορκίας της Βιέννης στους αμυνόμενους, συμβάλλοντας στην αποτυχία της επιχείρησης.⁹ Ο Σπαθάρης (1635-1708, αν και κάποιοι μελετητές προτείνουν, μάλλον λανθασμένα, το 1625 ως έτος γέννησής του¹⁰), γεννήθηκε στο Μικρό Μίλεστι (Mileştii Mici) – από το οποίο, σύμφωνα με τον Αχιλλέα Λαζάρου, βγαίνει και το δεύτερο επίθετό του¹¹ – στην επαρχία Iaoveni της Μολδαβίας, 12 χλμ. νοτίως του Κισινάου.¹² Κατάγεται από ελληνική οικογένεια της Πελοποννήσου που μετοίκησε στη Βλαχία¹³ και θεωρούσε τον εαυτό του «Έλληνα όχι μόνο στη θρησκεία αλλά και στην εθνικότητα και στη γλώσσα».¹⁴ Έλαβε την εκπαίδευσή του στη σλαβο-ελληνολατινική Ακαδημία του Ιασίου, ενώ το διάστημα από το 1645 έως το 1650 συνέχισε τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και από εκεί στην Πάντοβα της Ιταλίας.¹⁵ Εξαιτίας της εκτεταμένης εκπαίδευσής που έλαβε, με την επιστροφή του στη Μολδαβία ανελίχθηκε διαδοχικά στις θέσεις του Γραμματέα, συμβούλου, Λογοθέτη και Σπαθάριου (στην αυλή του Μολδαβού ηγεμόνα Gheorghe Ștefan), έχοντας το τελευταίο αξίωμα και στην αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας. Έκτοτε, το «Σπαθάριος» τον συνοδεύει ως δεύτερο επίθετο και είναι με αυτό το όνομα που έμεινε περισσότερο γνωστός στη βιβλιογραφία. Ο Σπαθάρης ήταν οπαδός της απόσπασης των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών από την Οθωμανική αυτοκρατορία και της συμπερίληψής τους στο σκήπτρο της Ρωσίας.¹⁶ Επί ηγεμόνος Ștefăniță Lupu ο Σπαθάρης έλαβε μέρος σε απόπειρα πραξικοπήματος με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί με ακρωτηριασμό της μύτης (ρινότμηση)¹⁷ και να αναγκαστεί να καταφύγει στη Βλαχία, από όπου απεστάλη ως καπουκεχαγιάς (αντιπρόσωπος) στην Κωνσταντινούπολη, από τον ηγεμόνα Georgii Gika. Στην Κωνσταντινούπολη απέκτησε επαφές με ξένες πρεσβείες, ανάμεσα στις οποίες κι εκείνη της Μ. Βρετανίας.¹⁸

9. Αχιλλεύς Λαζάρου, *Ελληνισμός και λαοί Νοτιοανατολικής (ΝΑ) Ευρώπης. Διαχρονικές και διεπιστημονικές διαδρομές*, τ. Δ' (Αθήνα, 2010), 197.

10. John Frederick Baddeley, *Russia, Mongolia, China: Being Some Record of the Relations Between Them from the Beginning of the XVIIth Century to the Death of the Tsar Alexei Mikhailovich A.D. 1602-1676*, τ. 2 (Macmillan, 1919), 205.

11. Λαζάρου, *Ελληνισμός και λαοί Νοτιοανατολικής (ΝΑ) Ευρώπης. Διαχρονικές και διεπιστημονικές διαδρομές*, 2010, Δ':197.

12. Урсул Дмитрий Тимофеевич, *Николаѡ Гаврилович Милеску Сπαфарѡѡ* (Москва: Мысль, 1980), 30.

13. Αχιλλεύς Λαζάρου, *Ελληνισμός και λαοί Νοτιοανατολικής (ΝΑ) Ευρώπης. Διαχρονικές και διεπιστημονικές διαδρομές*, τ. Α' (Αθήνα, 2009), 625. Guyla Moravsic, 'Οδοιπορικό της Σιβηρίας σέ ελληνική γλώσσα', στο *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit (Ο Ελληνισμός εις το εξωτερικόν)*, επιμέλ. Johannes Irmscher και Marika Mineemi, τ. 40, *Berliner Byzantinistische Arbeiten* (Berlin: Akademie-Verlag, 1968), 278.

14. "Non solum religione sed etiam natione ac idiomate graecum", βλ. στο Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2:205.

15. Урсул, *Николаѡ Гаврилович Милеску Сπαфарѡѡ*, 30–31.

16. Στο ίδιο, 34.

17. Daniela Dumbrava, 'Plastic Surgery in 17th Century Europe. Case Study: Nicolae Milescu, the Snub-Nosed', *Revista Medico Chirurgicală a Societății de Medici Și Naturaliști, Universitatea de Medicină Și Farmacie*, 2013, 709 κ.ε.

18. *Rumanian Studies* (Brill Archive, 1973), 92. Letiția Turdeanu Cartoian, 'Une relation anglaise

Οι αναταράξεις που λάμβαναν χώρα στη ΝΑ Ευρώπη στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, εξαιτίας της προσπάθειας της Ρωσίας να εξέλθει στα νερά της Μεσογείου, τον οδηγούν το 1671 στη Μόσχα του Τσάρου Αλεξέι Μιχαήλοβιτς Ρομάνοφ, με συστάσεις από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο και τον Δραγουμάνο Παναγιώτη Νικούσιο,¹⁹ όπου αρχικώς δουλεύει ως μεταφραστής στο *πασόλσκι πρικάζ* (Посольский приказ-υπουργείο εξωτερικών) και συμμετέχει στον πνευματικό και επιστημονικό διάλογο της χώρας.²⁰ Η Ρωσία γίνεται η δεύτερη πατρίδα του και εκεί συγγράφει το έργο του. Η δράση του και οι επαφές του με την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Μολδοβλαχία, και η προώθηση των εθνικών συμφερόντων της Ρωσίας εκεί δεν έμειναν απαρατήρητες από τον Τσάρο. Το 1673, ο Τσάρος αποφάσισε να τον στείλει σε αποστολή στην αυλή της δυναστείας των Qing (Τσίν, 1644-1911) επί αυτοκράτορα Kāngxī (Κανγκσί /康熙, 1661 έως το 1722), με σκοπό τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες.

Οι σχέσεις της ρωσικής αυτοκρατορίας με αυτήν της Κίνας είχαν εισέλθει σε φάση πυκνότερων επαφών κατά τον 17^ο αιώνα. Πιο πριν, η κατάκτηση της Σιβηρίας, που είχε ξεκινήσει το 1582 από τον αταμάνο Ερμάκ (Yermak Timofeevich), είχε οδηγήσει τη Ρωσία, μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, στις όχθες του ποταμού Αμούρ (γνωστού και με την κινεζική ονομασία Hēilóngjiāng/π. Μαύρος Δράκος, στην ομώνυμη βόρειο-ανατολική επαρχία της Κίνας). Οι ομάδες των Κοζάκων πολεμιστών-εμπόρων, ως εμπροσθοφυλακή του ρωσικού κράτους, ίδρυσαν πόλεις φρούρια στις όχθες μεγάλων ποταμών της Σιβηρίας και κατά μήκος της διαδρομής από τη δυτική Ρωσία έως τις περιοχές εκείνες που αργότερα θα ονομάζονταν ρωσική Άπω Ανατολή. Αυτό συνέβαινε στις όχθες του ποταμού Αμούρ και τράβηξε την προσοχή της δυναστείας των Qing που μέχρι τότε δεν εστίαζε το ενδιαφέρον της σε αυτές τις περιοχές της Μαντσουρίας, από όπου και καταγόταν η ίδια (Manchu), καθώς ενδιφερόταν για την επιβολή της στην υπόλοιπη Κίνα. Η ρωσική προέλαση κατά μήκος του Αμούρ σταμάτησε, όταν κινεζικά αυτοκρατορικά στρατεύματα υπό τις διαταγές του Kāngxī κατέστρεψαν τις ρωσικές παροικίες και επέβαλαν τη συνθήκη του Νερτσίνσκ (Nerchinsk, 1689), με την οποία οι Ρώσοι αποσύρθηκαν προς τα δυτικά μέχρι την οροσειρά Στανοβόι και, σε αντάλλαγμα, απέκτησαν περιορισμένα δικαιώματα εμπορίου εντός της Κίνας.²¹

Η αποστολή του Σπαθάρη, βέβαια, έλαβε χώρα πριν από αυτά τα γεγονότα σε μια προσπάθεια της ρωσικής κυβέρνησης να αποκτήσει μόνιμες επαφές με τη

de Nicolas Miclescu: Thomas Smith', *Revue des Études Roumaines* 2 (1954): 145 ff.

19. Στο ίδιο, 39. Στην επιστολή του, ο Δοσίθεος αναφέρει τον Σπαθάρη ως "άνθρωπο που κατέχει εξαιρετική γνώση γλωσσών όπως τα λατινικά, τα σλαβονικά και, ιδιαιτέρως, τα ελληνικά"

20. Anthony Cross, 'Reigns of the first Romanovs:: Mikhail Fedorovich (1613-1645), Aleksei Mikhailovich (1645-1676), and Fedor Alekseevich (1676-1682)', στο *In the Lands of the Romanovs*, 1η έκδ., An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917), (Open Book Publishers, 2014), 68. Урсул, Николai Гаврилович Милеску Снафаруй, 39 κ.ε. Στο απόσπασμα της επιστολής του Δοσίθεου που μεταφέρει ο Α. Λαζάρου αναφέρεται ότι ο Νικόλαος, γιός του Γαβριήλ, είναι Έλληνας από την πλευρά του πατέρα του με καταγωγή από την Πελοπόννησο, βλ. Αχύλλεϋς Λαζάρου, 'Nicolae Miclescu, ó Λάκων 'Homo Universalis'', στο *Πρακτικά Α΄ Λακωνικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β΄ (Εν Αθήναις, 1980), 196.

21. Alan Wood, *Russia's Frozen Frontier: A History of Siberia and the Russian Far East 1581-1991* (London. New York: Bloomsbury Academic, 2011), 51, 92.

δυναστεία των Qing, η οποία λειτουργούσε με τον κλασικό κινεζικό τρόπο σε ότι αφορά τις διεθνείς σχέσεις: κέντρο του κόσμου ήταν η Κίνα και οι διπλωματικές αντιπροσωπίες δεν ήταν πάρα πρεσβείες βαρβάρων που έφεραν φόρο υποτέλειας στον αυτοκράτορα.²² Στόχος της αποστολής του Σπαθάρη ήταν η σύναψη τακτικών διπλωματικών σχέσεων και εμπορικών επαφών με τους Κινέζους και η λήξη των κατά τόπους εχθροπραξιών κατά μήκος της κοιλάδας του Αμούρ (που αφορούσαν κυρίως μογγολικές φυλές, υποτελείς στη μία ή στην άλλη αυτοκρατορία ή αποσπάσματα Κοζάκων και όχι τακτικά αυτοκρατορικά στρατεύματα από τη μια ή από την άλλη πλευρά) με καθορισμό της συνοριακής γραμμής. Οι δευτερεύοντες στόχοι της αποστολής που αποτελούσαν από 150 άτομα ήταν επιστημονικού ενδιαφέροντος (εύρεση και καταγραφή τοπικών φαρμάκων ή θεραπευτικών φυτών/ριζών, εξερεύνηση πετρωμάτων ή μεταλλευμάτων, γεωγραφικές πληροφορίες κλπ).²³ Με την επιστροφή του στη Μόσχα, ο Σπαθάρης συνέγραψε χειρόγραφες περιγραφές του ταξιδιού του και γεωγραφικές πραγματείες για τη Σιβηρία, Μογγολία και Κίνα μέσα από τις σημειώσεις που κρατούσε κατά τη διάρκειά του, που είχαν τη μορφή ημερολογιακών καταχωρήσεων, αλλά και των διαβασμάτων που είχε κάνει από ρωσικές και δυτικές πηγές πριν ξεκινήσει για το Πεκίνο.²⁴ Πιο συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι συνέγραψε χειρόγραφη περιγραφή του ταξιδιού του κατά μήκος της Σιβηρίας στα ρωσικά²⁵ και κάνοντας χρήση και έργων ιησουϊτών μοναχών, μία καταπληκτική περιγραφή της Κίνας²⁶ (πιθανώς την καλύτερη στην εποχή του, την οποία συνοδεύει από σύντομες περιγραφές της Κορέας²⁷ και της Ιαπωνίας²⁸), επεξεργάστηκε περαιτέρω το ημερολόγιό του,²⁹ ενώ, πιθανώς, συνέταξε και ένα δεύτερο έργο για τη Σιβηρία, με σκοπό να «δώσει στους ταξιδιώτες πλήρη κατατοπιστική περιγραφή των δρόμων της προς όλες τις κατευθύνσεις», αντλώντας από το ημερολόγιο που είχε συγγράψει.³⁰ Σημαντικός είναι και ο χάρτης τον οποίο παρέδωσε στον Τσάρο και στις υπηρεσίες του ρωσικού κράτους, αν και το μοναδικό αντίγραφο που διασώ-

22. Урсул, Николай Гаврилович Милеску Спафарий, 44.

23. Στο ίδιο, 45. Ο Σπαθάρης θα συνέλλεγε γεωγραφικές πληροφορίες για τις περιοχές όπου πλέον συνόρευαν οι δύο αυτοκρατορίες κατά μήκος του ποταμού Αμούρ μέσα από ντόπιους πληροφοριοδότες (Καζάκους, Καλμούκους, Μογγόλους ακόμη και Μαντζού και Κινέζους) και οι πληροφορίες του θα αξιοποιούνταν από τον μεγάλο Ρώσο γεωγράφο Semen Ulianovich Remezov, οδηγώντας στη σύνταξη ενός λεπτομερειακού χάρτη της Σιβηρίας, βλ. για αυτό Valerie Kivelson, 'Early Mapping: The Tsardom in Manuscript', στο *Information and Empire*, επιμέλ. Simon Franklin και Katherine Bowers, 1η έκδ., Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1854 (Open Book Publishers, 2017), 23-58.

24. Moravcsic, 'Οδοιπορικό της Σιβηρίας', 280, 282.

25. Николай Гаврилович Спафарий, *Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 году. Дорожный дневник Спафария*, επιμέλ. Ю. В. Арсеньева, Записки Имп. Русского Географического Общества (Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1882). Николай Спафарий Милеску, *Сибирь и Китай* (Кишинев: Государственное Издательство «Карта Молдовеняскэ», 1960), 21-133.

26. Спафарий Милеску, *Сибирь и Китай*, 161-288.

27. Στο ίδιο, 282-84.

28. Στο ίδιο, 285-88.

29. Николай Гаврилович Спафарий, *Статейный список посольства Николая Спафария в Китай*, επιμέλ. Ю. В. Арсеньева (Π.Π. Сойкина, 1906).

30. Moravcsic, 'Οδοιπορικό της Σιβηρίας', 282.

ζεται βρίσκεται στο σπουδαίο έργο του ιησουίτη μοναχού Φιλίππου Αβρίλ (1654-1698) που περιέχει περιγραφές της Ασίας.³¹ Βέβαια, όπως μας πληροφορεί ο Baddeley, ο χάρτης τυπώθηκε με προβλήματα, ωστόσο προέρχεται σίγουρα από ρωσικές υπηρεσίες, όπως ενημερώνει ο ίδιος ο ιησουίτης συγγραφέας (“la carte de la Sibérie qui est une fidèle copie de celle qu’on conserve dans la Chancellerie de Moscou”), τον οποίο προφανώς απέκτησε μυστικά κατά την επίσκεψή του εκεί το 1688-89.³²

Αργότερα, στα 1693, τα συγγράμματα του Σπαθάρη ανέθεσε να του μεταφράσουν στα Ελληνικά (του φαναριώτικου ιδιώματος) η μεγάλη μορφή του ελληνικού διαφωτισμού, ο Χρυσάνθος Νοταράς,³³ ανειπνός του Δοσιθέου, πατριάρχη Ιεροσολύμων, καθώς βρισκόταν σε επίσκεψη στη Μόσχα, ως αρχιμανδρίτης. Ο πατριάρχης ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την ευρασιατική γεωγραφία και για τους εμπορικούς δρόμους και ο Σπαθάρης φαίνεται να έδωσε στον, τότε, αρχιμανδρίτη αντίγραφα των χειρογράφων του, ανάμεσα στα οποία και μια εξιστόρηση της δυναστείας των Μαντσού (Qing) και της κατάκτησης της Κίνας από αυτούς (*Κιτάϊα δουλεύουσα*).³⁴ Όλες οι αναφορές που κάνουμε παρακάτω αποτελούν μεταφράσεις από το Οδοιπορικό του Σπαθάρη, από τη ρωσική γλώσσα.³⁵

Η αποστολή ξεκίνησε στις 3 Μαρτίου του 1675 από τη Μόσχα και δια μέσου των πόλεων Περεγιάσλαβ Ζαλιέσκοϊ, Ροστόβ, Γιαροσλάβλ, Βαλόγκντα, Βελίκι Ούστιγιουκ, Σόλι Βουϊτσέγκοτσκοϊ, Καϊγκαραντόκ, Σόλι Κάμσκοϊ κατευθύνθηκε προς την Κίνα, μέσω των νέο-ϊδρυθέντων *όστρογκ* (οστρογ=πόλεις-φρούρια) της Σιβηρίας – Βερχοτούριε, Τουρίνσκοϊ όστρογκ και Τιουμέν – και των επιμέρους ταχυδρομικών σταθμών (των λεγόμενων Γιαμ/Ям, γνωστών από την εποχή του μογγολικού δικτύου επικοινωνίας κατά μήκος της Ευρασίας), κινούμενη επί των μεγάλων ποτάμιων οδών.³⁶ Ο Τσάρος Αλεξέι Μιχαήλοβιτς είχε φροντίσει να ειδοποιηθούν οι διοικήσεις των ενδιάμεσων αυτών σταθμών, ώστε ο Σπαθάρης και η αντιπροσωπία του να προχωρήσουν με τη μεγαλύτερη δυνατή άνεση και έχοντας εξασφαλίσει την προσωπική τους ασφάλεια, αλλά και την κατάλληλη βοήθεια. Την 30^η Μαρτίου έφτασε στο Τομπόλσκ, όπου διέμενε για περίπου 5 εβδομάδες.³⁷

Από αυτό το σημείο ο Σπαθάρης ξεκινά την περιγραφή της Σιβηρίας.³⁸ Από την 2^η ημέρα του Μαΐου πλέουν στον Ίρτις, το ταξίδι επί του οποίου, ο Σπαθάρης λέει ότι κράτησε 5 ημέρες, κινούμενος με την ομάδα του προς τα βόρεια, προς το Самаровский Ям (σημ. Ханты-Мансийск, περνώντας από το Демьянский Ям/σημ. Демьянское). Στόχος τους ήταν να συναντήσουν τη συμβολή με τον ποταμό Όμπ και να κινηθούν πάνω σε αυτόν προς τα ανατολικά.

31. Philippe Avril, *Voyage en divers états d’Europe et d’Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine* (J. Boudot, 1693).

32. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2:215, σημ. 2.

33. Moravsic, ‘Οδοιπορικό της Σιβηρίας’, 279.

34. Χρυσάνθου Νοταρά, ‘Κιτάϊα δουλεύουσα’, στο *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, επιμέλ. Emile Legrand, τ. 3 (Paris, 1880), 337–441.

35. Χρησιμοποιήθηκαν τα: Спафарий, *Путешествие через Сибирь*. Николай Гаврилович Спафарий, *Путешествие в Китай: духовно-просветительское издание* (Москва: Директ-Медиа, 2010). Спафарий Милеску, *Сибирь и Китай*.

36. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2:242.

37. Михаил Исаакович Ципоруха, *Покорение сибиря от Ермака до Беринга* (Москва, 2004), 312–13.

38. Спафарий, *Путешествие через Сибирь*, 31 κ.ε.

Για τον π. Όμπ, αναφέρει:

«Μεγάλος και περίφημος είναι ο ποταμός Όμπ, ξακουστός σε όλους τους γεωγράφους τόσο στους παλαιούς όσο και στους τωρινούς καιρούς, ως το όριο ανάμεσα στην Ασία και την Ευρώπη. Ούτε και υπάρχει άλλος τέτοιος ποταμός στον κόσμο, σε μέγεθος και βάθος, παρά μόνον ο Αμούρ. Αλλά μόνο γνωστά ήταν το όνομά του και το στόμιό του, όπου και χύνεται στη θάλασσα» [...]

«Τώρα, η πρώτη πηγή του Όμπ ξεκινά από τη λίμνη Τελέζκι (σημ. Телецкое озеро), που ονομάζεται και Αλτούν (Χρυσή) από τους κάτοικους της Μπουχάρα. Και γύρω από αυτή τη λίμνη ζουν πολλοί κάτοικοι νομάδες – οι Σαγιάντσοι, Μουντούντσοι, Καϊμάντσοι, Ταουτελεσούτοι, Γιαμουντούντσοι και Ουτσούγοι-Καραγκάμσοι».³⁹

Στη διαδρομή κατά μήκος του Όμπ ο Σπαθάρης αναφέρει τόσο τα χωριά των Σλάβων όσο και τα γιούρτ (θερινοί και χειμερινοί τόποι νομής) των Τατάρων, μνημονεύοντας τις μεταξύ τους αποστάσεις σε βέρστια (1 βέρστι περίπου 1,1 χλμ.).⁴⁰

«Το έτος 7183, τη δεύτερη μέρα του Μαΐου ταξιδέψαμε με τρία πλεούμενα κατά μήκος του Ίρτις από το Τομπόλσκ... Και φτάσαμε σε ταταρική γιούρτα, στο χωριό Κουσκούν, 5 βέρστιες από το Τομπόλσκ, και σε αυτό το χωριό διανυκτερεύσαμε καθώς περιμέναμε το βοηθητικό προσωπικό που ερχόταν από το Τομπόλσκ. Και φύγαμε από αυτό το χωριό την 3^η Μαΐου στις τέσσερις το απόγευμα κουβαλώντας τα πλεούμενα δια μέσου του Αρεζάσκι, από το Τομπόλσκ έως το Ντεμιάνσκι Γιαμ. Το χωριό Ρέντκιν, ρωσικό, από το Τομπόλσκ – 7 βέρστια απόσταση. Το χωριό Σμίρνι, ρωσικό, από το Ρέντκιν – 1 βέρστι απόσταση. Το χωριό Ιλίνα, ρωσικό, από το χωριό Σμίρνι – 2 βέρστια. Όντως, απέναντι αυτού υπάρχουν δύο χωριά: ένα ρωσικό – το Οσίπα Νικηφόροβα και το άλλο ταταρικό – το Εσκαλμπίνσκαγια. Το νησί Εσκαλμπίνσκι, επί του ποταμού Ίρτις, από το Τομπόλσκ – 10 βέρστια απόσταση».⁴¹

Αναφορές κάνει και στους γηγενείς νομάδες της Σιβηρίας. Τους τελευταίους τους ονομάζει Οστιάκους (από τη λέξη Остѣак, δηλαδή «ανατολικούς», λέξη με την οποία οι Ρώσοι περιέγραφαν συνολικά τις νομαδικές φυλές και φατρίες της Σιβηρίας), τους οποίους φυσικά διακρίνει από τους Τάταρους (δηλαδή από τους λαούς που πριν ανήκαν στο χανάτο της Χρυσής Ορδής – Μογγόλους, Τσουβάσους, Μπασκίρους κλπ):

«Η φυλή των Οστιάκων είναι μια αρχαία φυλή, όπως πολλές στη Σιβηρία, καθότι, αυτός ο λαός, όπως και άλλοι, κατάγονται από τους Σκύθες, οι οποίοι προέρχονται, μετά τον κατακλυσμό, από τον Ιάφεθ, τον υιό του Νώε εξ'ού και τα έθιμά τους και η απλότητα του χαρακτήρα τους. Διατηρούν απaráλλακτη την ειδωλολατρία τους, όπως την παρέλαβαν από τον γίγαντα Νιβρόντ (Νιμρόντ).⁴² Όσοι από αυτούς κατοικούν στον

39. Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумаї*, 62.

40. Спафарий, *Путешествие через Сибирь*, 179 κ.ε.

41. Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумаї*, 21-22. Καθώς ήταν αδύνατο για εμένα να δω τα χειρόγραφα που περιέχουν την ελληνική μετάφραση του Νοταρά του κειμένου αυτού του Σπαθάρη για τη Σιβηρία, χρησιμοποίησα το ρωσικό πρωτότυπο από όπου και προέρχονται τα χωρία που μετάφρασα εδώ. Υπάρχει και η μετάφραση μερικών σημείων του κειμένου στα Αγγλικά, από τον J. Baddeley:: Baddeley, *Russia, Mongolia, China*.

42. Βιβλικός μυθικός χαρακτήρας.

Όμπ και τον Ίρτις καλούνται Κανταγιάχ, αλλά αυτοί που κατοικούν στο Ναρίμ και στον Κετ, Τσουγούλοι. Η περιοχή τους ξεκινά από τον Ίρτις φτάνοντας έως τον Όμπ, έπειτα [εκτείνεται] προς τα κάτω, προς το Μπερεζόφ και τον Ωκεανό, και προς τα πάνω, στο Τομσκ και ως τις πηγές του Κετ. Αυτό [το εδαφικό τμήμα] δεν είναι διόλου μικρή περιοχή. Όμως, παρότι είναι ένας λαός, που έχει μια πίστη, ομιλούν δι-αλέκτους τόσο διαφορετικές που μετά δυσκολίας καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον. Αυτοί είναι το έθνος που αποκαλούνταν *ίχθυοφάγοι* από τους Έλληνες και Λατίνους ιστορικούς (αν και τους είχαν μόνον ακουστά), δηλαδή ψαρο-φάγοι, επειδή όλοι οι Οστιάκοι πίνουν μεγάλες ποσότητες ψαριών. Κάποιοι τα τρώνε ωμά, άλλοι τα αποξηραίνουν ή τα βράζουν, αλλά δεν γνωρίζουν ούτε το αλάτι, ούτε το ψωμί. [...] Οι τόποι κατοικίας τους είναι οι γιούρτες⁴³» [...]

Πλέοντας τον Όμπ, προς τον π. Κετ' (Кет'), ο Σπαθάρης εισήλθε σε περιοχές που κατοικούσαν ως επί το πλείστον οι Οστιάκοι, δίνοντας τα ονόματα των κατατόπους γιούρτ (ονομασμένα από τους τοπικούς ηγεμόνες).⁴⁴ Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω περιγραφή (από την πλευση στον Ίρτις), που αφορά τις ανιμιστικές πεποιθήσεις των Οστιάκων:

«...Και στην αριστερή πλευρά του Ίρτις – η γιούρτα των Οστιάκων Κορόνι – από τον ποταμό Μπομπρόβκα, [είναι] μισό βέρστι απόσταση. Και φτάσαμε στους Οστιάκους δια μέσω του χωριού Λιμπαούτενο. Και σε αυτούς (τους Οστιάκους) υφίσταται θρησκευτική πίστη, υπάρχουν και «μεστζίντια» (мечети, από την αραβική λέξη *masjid* προφανώς τεμένη/χώροι λατρείας), τα οποία περιέχουν είδωλα ασημένια, χάλκινα, ξύλινα – κάθε είδους. Προσεύχονται όρθιοι, φωνάζουν και χορεύουν. Και όταν σκοτώνουν αρκούδα στο δάσος, τη σέρνουν μέχρι τις καλύβες του χωριού και διαπερνούν το κουφάρι της με τόξα και βέλη, τραγουδώντας και χορεύοντας».⁴⁵

Προορισμός της αποστολής ήταν το σημείο που ο Όμπ ενωνόταν με τον π. Κετ. Στα τέλη Μαΐου πέρασε από το Σουργκούτ (Сургут), αρχαία πόλη μετά το Τομπόλσκ, όπως αναφέρει, από όπου έστειλε μία γραπτή αναφορά στον Τσάρο,⁴⁶ και δύο εβδομάδες αργότερα από το Ναρίμσκοε (Нарымское, 10 βέρστιες από το νέο -σημερινό- Нарым). Φτάνοντας στη συμβολή με τον π. Κετ, είχαν περάσει 26 μέρες από τότε που άφησε το Σαμάροβσκι Γιαμ, καλύπτοντας γρήγορα μια μεγάλη απόσταση. Από αυτό το σημείο ξεκινάει την πλευση στον ποταμό Κετ προς το Γενισέισκι, περνώντας από τα Кетский острог και Маковский острог.

Η περιοχή του Γενισέισκι είχε την εποχή που περνούσε ο Σπαθάρης (μέσα Ιουνίου του 1675⁴⁷) περίπου 500 χωριά και καλλιέργειες σιταριού. Ήταν ήδη διαμετακομιστικό κέντρο του εμπορίου με την Κίνα καθώς έφταναν εκεί, μέσω του ποταμού Αγκαρά, του ποταμού Σέλεγκα και της Βαϊκάλης, κινεζικά προϊόντα.⁴⁸ Οι Ρώσοι από

43. Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумаї*, 63.

44. Спафарий, *Путешествие через Сибирь*, 183 κ.ε.

45. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2:27.

46. Το έγγραφο είναι μέρος μιας σειράς αναφορών που ο Σπαθάρης έστειλε στον Τσάρο Αλεξέι Μιχαήλοβιτς και που διασώζονται στο Московский главный архив (σήμερα μέρος του Russian State Archive of Ancient Documents) και δημοσιεύονται στο Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумаї*. Спафарий, *Путешествие в Кумаї*, 352–74.

47. Βάσει της σχετικής αναφοράς, βλ. Спафарий, *Путешествие в Кумаї*, 360.

48. Спафарий, *Путешествие через Сибирь*, 186.

πλευράς τους έστελναν τα προϊόντα μέσω του Όμπ και από εκεί, μέσω τριών δρόμων, έως τον Γενίσει, έναν εκ των οποίων ακολούθησε και ο Σπαθάρης για να φτάσει εκεί.

Ο Σπαθάρης αναφέρει ότι δεν ήταν γνωστό πού βρίσκονται οι πηγές του Γενίσει αλλά αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι η παρατήρηση που έκανε, καθώς έπλεαν επί του Γενίσει για τον ποταμό Αγκαρά, για ιερογλυφικά χαραγμένα πάνω σε πέτρες.⁴⁹ Πρόκειται προφανώς για τη γραφή που σήμερα συμβατικά ονομάζεται «ρουνική» (εξαιτίας της ομοιότητας που έχει με τους σκανδιναβικούς ρούνους) και στην οποία είναι γραμμένη πολλά από τα γραπτά μνημεία που έχουν βρεθεί τόσο στη Σιβηρία (επιγραφές του Γενίσει) όσο και στη Μογγολία (οι λεγόμενες παλαιο-τουρκικές επιγραφές του Όρχον).⁵⁰

Η πλεύση στον ποταμό Αγκαρά ξεκινούσε από το χωριό Στρελκίνα και ήταν πολύ δύσκολη, καθώς ο ποταμός είχε γρήγορα ρεύματα και απότομες όχθες. Ο Σπαθάρης αναφέρει μια σειρά από πόλεις-φρούρια επί του Αγκαρά, όπως το Ιλίμσκ (Илимский острог), το Μπράτσκ (Братский острог), το Μπαλανγκάσκ (Балаганский острог), και, φυσικά, το Ιρκούτσκ έως όπου, στις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1675, έφτασαν στη λίμνη Βαϊκάλη και, έπειτα από κάποιες μέρες ξεκούρασης, πέρασαν στην απέναντι όχθη της, στο ακρωτήρι Πασόλσκι (Посольский мыс)⁵¹ και στην Μπουριατία ή Δαούρια (Даурия) ή Υπερβαϊκάλη, της οποίας σημαντική πόλη ήταν το Σελενγκίνσκ (Новоселенгинск), επί του ποταμού Σέλενγκα.⁵² Ήταν περιοχές όπου κατοικούσαν οι Μογγόλοι (ή Μουνγκάλοι) Μπουριάτες, οι Μογγόλοι Χάλχα αλλά και οι Τουνγκούζοι:

«Εδώ τελειώνει το βασίλειο της Σιβηρίας και ξεκινά η Μογγολία. Οι Μογγόλοι είναι αυτοί για τους οποίους ομιλεί η Βίβλος ως τα έθνη Γωγ και Μαγώγ, καθώς αποκαλούνται Μαγόλ. Και αυτή η φυλή είναι πολυάριθμη καθώς ξεκινά στις στέπες, κοντά στον ποταμού Αμούρ και εκτείνεται ανάμεσα στην αυτοκρατορία της Κίνας και το βασίλειο της Σιβηρίας και πιο πέρα, έως την Μπουχάρα. Πράγματι, ο λαός αυτός νέμεται, υπό την εξουσία των Τάισι [Taiji ή Taishi;⁵³], τις στέπες σε μεγάλη έκταση. Όσοι είναι κοντά στην Κίνα είναι υποτελείς στους Κινέζους, ενώ αυτοί που είναι μακρύτερα εξουσιάζονται, από τον ανώτερο όλων των Τάισι, τον Όσερόι σαΐν Χαν [πιθανώς να πρόκειται για αναφορά στον Abatai Khan (Abadai, Abudai) (1554–1588), χαγάνο των Χάλχα Μογγόλων, στη σημερινή κεντρική και ανατολική Μογγολία].⁵⁴ Για τις θρησκευτικές δοξασίες έχουν τον ανώτατο ιερέα,

49. Στο ίδιο, 190.

50. Για την παρατήρηση αυτή, βλ. Moravcsic, ‘Οδοιπορικό της Σιβηρίας’, 280 και σημείωση 23. Спафарий

51. Спафарий, Путешествие через Сибирь, 191.

52. Спафарий, Путешествие в Кумай, 365.

53. Βλ. σχετικά στο: Ch. P. Atwood, ‘Taiji’, στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 525–26. Ch. P. Atwood, ‘Taishi’, στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 526–27. Παρά την ομοιότητα στην προφορά τους, οι δύο τίτλοι δεν πρέπει να συγχέονται. Ο τίτλος Taiji αποδόθηκε από τους Qing στους Μογγόλους, αρχικά μόνο στους απόγονους του Τζέγκις Χαν αλλά έπειτα σε όλους του Μογγόλους τιμαριούχους. Προέρχεται από τον κινεζικό αυτοκρατορικό τίτλο 太子/tàizi, δηλαδή πρίγκιπας. Αντίθετα, ο τίτλος Taishi χρησιμοποιήθηκε από τους ίδιους τους Μογγόλους για να διακρίνουν ευγενείς αλλά μη προερχόμενους από τη γραμμή του Τζέγκις Χαν Μογγόλους.

54. Ch. P. Atwood, ‘Abatai Khan’, στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian*

τον Χουτούχτα λάμα [πρόκειται για τον Jibzundamba Khutugtu]⁵⁵. Κάποιοι από αυτούς τους Μογγόλους διαβιούν κοντά στο Σελεγκίνσκ και δεν έχουν ούτε πόλεις ούτε χωριά, νεμόμενοι τις στέπες, διαμένοντας σε σκηνές (γιούρτες) και ψάχνοντας βοσκοτόπια για τα πολυάριθμα κοπάδια τους.»⁵⁶

Στην ίδρυση του Σελεγκίσκ το 1666 είχε αντιταχθεί ο χαγάνος των Μογγόλων, υποτελής στη δυναστεία Qing (πιθανώς ο Tüshiyetü Khan Chakhundorji)⁵⁷, θεωρώντας ότι η νέα πόλη-φρούριο των Ρώσων χτιζόταν σε δική του περιοχή. Όλη η περιοχή δυτικά, ανατολικά και νότια της Βαϊκάλης ήταν ενταγμένη σε μια χαλαρή συνομοσπονδία νομαδικών μογγολικών εθνών, εκ των οποίων τα πιο ισχυρά εκείνη την περίοδο ήταν οι Οϊράτες (ή Καλμούκοι), που βρίσκονταν δυτικότερα. Σε αυτήν την περιοχή είχαν εισχωρήσει οι Ρώσοι Κοζάκοι και έφτιαχναν τις πόλεις-φρούρια, που φυσικά αρκετοί από τους Μογγόλους ηγέτες έβρισκαν ενοχλητικές και εχθρικές. Ωστόσο, υπήρχε και η άλλη πλευρά του νομίσματος: αρκετοί από τους Μογγόλους επιθυμούσαν να εξισορροπήσουν και την Κίνα στα νότια, η οποία, όπως είπαμε, είχε ενωθεί στα 1644 υπό τη δυναστεία των Qing. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Öndör Gegeen Zanabazar, των Χάλχα Μογγόλων (ο οποίος μάλιστα είχε αναγνωριστεί από τον 5^ο Δαλάι Λάμα ως Bogd Gegeen -ανώτατη πνευματική μορφή του Θιβετιανού Βουδισμού), που είχε στείλει το 1675 πρεσβεία με δώρα στον Τσάρο.

Από το Σελεγκίσκ ο Σπαθάρης αναχώρησε στα τέλη του Οκτώβρη του 1675⁵⁸ και ακολουθώντας τον ποταμό Uda, ως συνήθως περιγράφοντας με μεγάλη λεπτομέρεια τη διαδρομή του, σημειώνοντας αποστάσεις και τοπωνύμια και χαράσσοντας μια νέα διαδρομή διαμέσου της λίμνης Εραβνίνσκι/Еравнинский,⁵⁹ έφτασε στο Νερτσίνσκ (Нерчинск), στις αρχές του Δεκέμβρη του 1675. Στο Νερτσίνσκ (τόπος όπου υπεγράφη η μετέπειτα ομώνυμη συνθήκη με τους Κινέζους, το 1689) συναντιέται με τον Τογκούζο χαγάνο Γκαντιμούρ,⁶⁰ πρώην υποτελή των Κινέζων, ο οποίος βρισκόταν υπό την προστασία της Ρωσίας, έχοντας αποσυρθεί στα εδάφη της Τρανσβαϊκαλίας και προβάλλοντας αξιώσεις σε βάρος χάνων που υποστηρίζονταν από τους Μαντσού.⁶¹

Στις 19 Δεκέμβρη του 1675, αφού έστειλε αγγελιοφόρους για να ενημερώσουν για την άφιξή του στα σύνορα, ο Σπαθάρης και η ομάδα του ξεκίνησε από το Νερτσίνσκ και κατευθύνθηκε προς το Πεκίνο, μέσω της Μαντσουρίας και του ποταμού Αργκιούν (Argun), που θεωρούνταν ρωσική κτήση μέχρι τα βουνά Χινγκάν (Khingan). Ενδιάμεσος σταθμός ήταν η λίμνη Далай нуур στην Κίνα (呼伦湖/Hūlún Hú), με

Empire (New York: Facts On File, 2004), 1.

55. Ch. P. Atwood, 'Jibzundamba Khutugtu', στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 271.

56. Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумай*, 109–10.

57. Ch. P. Atwood, 'Khalkha', στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 300.

58. βάσει της σχετικής αναφοράς που έστειλε από το Νερτσίνσκ στα μέσα του Δεκέμβρη του 1675, βλ. Спафарий, *Путешествие в Кумай*, 367.

59. Ципоруха, *Покорение сибиря от Ермака до Беринга*, 313. Спафарий, *Путешествие в Кумай*, 369.

60. Спафарий Милеску, *Сибирь и Кумай*, 152.

61. Peter C Perdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2005), 165. Ch. P. Atwood, 'Ewenkis', στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 172.

τις γειτονικές περιοχές να κατοικούνται από Τουνγκούζους.⁶² Σε αυτό το σημείο σταμάτησε η αφήγηση της γεωγραφίας της Σιβηρίας από τον Σπαθάρη και είναι το σημείο όπου ξεκινάει η περιγραφή του ταξιδιού του εντός της Κίνας.

Τον Σπαθάρη υποδέχθηκε αντιπροσωπία αγγελιοφόρων από το Πεκίνο στον ποταμό Ναούν (Νεν ή Νέν Γιάνγκ/嫩江). Χρειάστηκε να περιμένει εκεί μέχρι τις 26 Φλεβάρη την άφιξη μανδαρίνων και του ασχαν-ί αμπάν (ashan-i amban = υπουργός, μέλος του κυβερνητικού συμβουλίου)⁶³ από το Πεκίνο, οπότε και ξεκίνησε μια μακρά διαδικασία διαπραγματεύσεων, κατά την οποία οι Κινέζοι ζητούσαν από τον απεσταλμένο να τους δείξει την επιστολή του Τσάρου. Η επιμονή τους έδειχνε ότι οι Κινέζοι δεν επιθυμούσαν και τόσο το άνοιγμα διπλωματικών σχέσεων ή ήταν πολύ προσεκτικοί.⁶⁴

Η αποστολή του Σπαθάρη δεν ήταν η πρώτη ρωσική προσπάθεια να αποκτήσει η Ρωσία διπλωματικές επαφές με την Κίνα. Πριν από αυτόν, άλλες τέσσερις αποστολές είχαν κατευθυνθεί προς το Πεκίνο (ο πρέσβης Φιόντορ Ισαάκοβιτς Μπάικοβ, το 1654–6, ο πρέσβης Ι. Περβίλιεβ, το 1658–62, ο απεσταλμένος Σετκούλ Αμπλίν – πιθανώς Ουζμπέκος ή Κιργίζος, σε ρωσική υπηρεσία, το 1666 και ο πρέσβης Ι. Μιλαβάνοβ, το 1670), όλες τους χωρίς καμία επιτυχία. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι αποστολές αυτές, ήταν το χάσμα στην αντίληψη περί διεθνών σχέσεων με τους Κινέζους. Οι Ρώσοι προσέγγιζαν το ζήτημα υπό το πρίσμα του τότε διαμορφούμενου *Jus Publicum Europaeum* και της – τουλάχιστον επί της αρχής – κρατικής κυρίαρχης ισότητας. Αντίθετα, οι μανδαρίνοι και οι Μαντσού ηγεμόνες διακατέχονταν από την παραδοσιακή κινεζική αντίληψη περί διεθνών σχέσεων, που πήγαζε από τη μακραίωνη ιστορία της Κίνας και την πρωτοπορία της, μέχρι τότε, στον ανθρώπινο πολιτισμό. Οι μεταγεωγραφικές αντιλήψεις των Κινέζων για τις διεθνείς σχέσεις, έβλεπαν τον κόσμο ως μια σειρά από ομόκεντρα τετράγωνα, στο κέντρο των οποίων υπήρχε το «Κράτος-Πολιτισμός», η μεγάλη αυτοκρατορία και η «Απαρχή της Ιστορίας», δηλαδή η Κίνα. Τα υπόλοιπα ομόκεντρα τετράγωνα, ήταν τα ξένα βασίλεια, βασίλεια βαρβάρων, τα οποία, ανάλογα με το πόσο πολιτισμένα ήταν (δηλαδή κατά πόσο αποδέχονταν την επικυριαρχία και πρωτοκαθεδρία της Κίνας), αντιπροσωπεύονταν από ομόκεντρα τετράγωνα, κοντά ή μακριά από το κεντρικό, χωρίς πάντα η απόσταση να αντιπροσωπεύει και την πραγματική γεωγραφική απόσταση.

Στο μυαλό των μανδαρίνων, η γεωγραφική απόσταση ή το μέγεθος λίγο ρόλο έπαιζε ως προς την αντιπροσώπευση των «βαρβαρικών βασιλείων» από τα ομόκεντρα τετράγωνα, αν και είναι κατανοητό ότι τα πλησιέστερα βασίλεια επηρεάζονταν περισσότερο από την Κίνα, συνεπώς αντιστοιχούσαν στα πλησιέστερα ομόκεντρα τετράγωνα, στην κλασική κινεζική μεταγεωγραφική αντίληψη. Σε επίπεδο Διεθνών Σχέσεων, η Κίνα (δηλαδή ο «Πολιτισμός») σε καμία περίπτωση δεν αποζητούσε σχέσεις με τους «βάρβαρους» μην έχοντας να κερδίσει κάτι από αυτούς. Αντίθετα, οι «βάρβαροι» ήταν αυτοί που ζητούσαν σχέσεις, έχοντας να κερδίσουν από

62. Спафарий, Путешествие через Сибирь, 197.

63. Περισσότερα για το αξίωμα του αμπάν, βλ. στο Ch. P. Atwood, 'Amban', στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 11–12.

64. Спафарий Милеску, Сибирь и Кумай, 292 κ.ε.

τον «Πολιτισμό». Σύναψη σχέσεων σήμαινε για τους Κινέζους υποτέλεια των «βαρβάρων» και αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας του Κινέζου αυτοκράτορα. Οι σχέσεις δεν συνάπτονταν στη βάση της κυρίαρχης ισότητας (που παραδοσιακά θεωρούμε στη Δύση ότι γίνεται αποδεκτή ως αρχή των Διεθνών Σχέσεων από το 1648 και τη συνθήκη της Βεσφαλίας και έπειτα) αλλά στη βάση της *a priori* αποδοχής του status του υποτελούς «βαρβάρου» από πλευράς του κάθε ξένου ηγεμόνα.⁶⁵ Οι διπλωματικές σχέσεις, δηλαδή η αποδοχή πρεσβειών από τους βάρβαρους, ήταν άφιξη «βαρβάρων υποτελών», ως φυσικό επακόλουθο της αποδοχής, από πλευράς τους, του «Πολιτισμού» και της «Ιστορίας».

Αυτό ήταν το πλαίσιο στο οποίο έπρεπε να εργασθεί ο Σπαθάρης. Ήταν κάτι που η ρωσική διοίκηση ήξερε ήδη από πριν και ο Σπαθάρης έλαβε την εντολή να παρουσιαστεί ως Πρέσβης του Τσάρου, μόνο στην περίπτωση που τον δεχθεί αυτοπροσώπως ο ίδιος ο Kāngxī και για αυτό δεν ήθελε να αποκαλύψει το περιεχόμενο της επιστολής του Τσάρου στους μανδαρίνους που τον υποδέχθηκαν στον ποταμό Ναούν. Σε αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή οι διαπραγματεύσεις λάμβαναν χώρα μόνον με τους μανδαρίνους αντιπρόσωπους της κινεζικής αυλής, θα παρουσιαζόταν σαν απλός απεσταλμένος-αγγελιοφόρος του Τσάρου.⁶⁶

Από τον π. Ναούν, ο Σπαθάρης ξεκίνησε την 17^η Απριλίου, φτάνοντας στο Μέγα Σινικό Τείχος στις 10 Μαΐου και στο Πεκίνο στις 15 Μαΐου του 1676.⁶⁷ Έξαρχής ο Σπαθάρης συνάντησε μια δυσάρεστη ατμόσφαιρα. Ο ασχαν-ί αμπάν απείλησε με πόλεμο στις περιοχές της κοιλάδας του π. Αμούρ (κατάληψη των όστρογκ του Νερτσίνσκ και του Αλμπαζίν) με τον Σπαθάρη να απαντά ότι είναι εκεί για την επίτευξη ειρήνης, αν και τα ρωσικά στρατεύματα ήταν έτοιμα και για πολεμική αναμέτρηση, αν αυτό επιθυμούσαν οι Μαντσού.⁶⁸ Η αρχική τακτική των Μαντσού ήταν να μην μπουκνουν σε διαπραγματεύσεις. Έπειτα ζήτησαν την πλήρη αποχώρηση των Ρώσων από τον Αμούρ και την παράδοση σε αυτούς του Γκαντιμούρ.⁶⁹ Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν από το Μάιο έως το Σεπτέμβριο του 1676. Σε αυτό το διάστημα και μετά από μακρά αναμονή, ο Σπαθάρης κατάφερε να δει τον αυτοκράτορα (μπογδχάν) Kāngxī για να εμπλακεί σε μια διαμάχη με τους μανδαρίνους σχετικά με την τελετουργική υπόκλιση, το γνωστό κέτοου (ketou), υπόθεση που θυμίζει αρκετά εκείνη του Βρετανού πρέσβη Μακάρτνεϊ, 100 χρόνια αργότερα.⁷⁰ Στο τέλος, οι Μαντσού διέκριναν τις διαπραγματεύσεις, ανακοινώνοντας στον Σπαθάρη ότι δεν προτίθεντο να δεχθούν άλλες ρωσικές πρεσβείες ούτε και να διεξαγάγουν άλλες διαπραγματεύσεις, έως ότου οι απαιτήσεις τους γίνονταν σεβαστές. Όπως και οι προηγούμενοι πρέσβεις, έτσι και ο Σπαθάρης απέτυχε στην κύρια αποστολή του. Είχε πια ανοίξει ο δρόμος για το ρωσο-κινεζικό πόλεμο της περιόδου 1685-9, που θα

65. Marcel Granet, *Η κινεζική σκέψη*, Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 43 (γνώση, 1992), 386.

66. Урсул, *Николай Гаврилович Милеску Снафаруй*, 42.

67. Στο ίδιο, 48.

68. Στο ίδιο, 49.

69. Igor Vladimirovič Naumov, *The History of Siberia*, μετάφρ. David Norman Collins (London. New York: Routledge, 2009), 65.

70. W. Travis Hanes και Frank Sanello, *The Opium Wars: The Addiction of One Empire and the Corruption of Another*, 1st edition (Naperville, Ill. Bath: Sourcebooks, 2004), 18–19.

οδηγούσε στη συνθήκη του Νερτσίνσκ που αναφέρθηκε πιο πάνω και που θα όριζε τα σύνορα Κίνας Ρωσίας στην Άπω Ανατολή μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Ο Σπαθάρης αναχώρησε από το Πεκίνο το Σεπτέμβριο του 1676 και έφτασε στη Μόσχα στις 5 Γενάρη του 1678.⁷¹ Αν και η αποστολή του απέτυχε εντελώς στον πρωτεύοντα στόχο της, ήταν επιτυχημένη στους δευτερεύοντες, όπως φαίνεται και από τις λεπτομερείς καταγραφές που έκανε, ενώ συνέβαλε πολύ στην αύξηση της γεωγραφικής γνώσης.

Η αποστολή του Σπαθάρη στο Πεκίνο συμπίπτει με την τελική φάση της κατάκτησης της Σιβηρίας από τους Ρώσους και την έξοδό τους στον Ειρηνικό Ωκεανό και με την απαρχή της δεύτερης φάσης της ρωσικής εξάπλωσης, δηλαδή της πίεσης της Ρωσικής αυτοκρατορίας προς τα νότια, σε όλο το μήκος των συνόρων της. Η εξουσία του ρωσικού σκήπτρου κατά μήκος της αχανούς έκτασης της Σιβηρίας σταθεροποιείται με την ίδρυση πόλεων, όπως το Τιουμέν (1586), Τομπόλσκ (1587), Μανγκαζίγια (1601), Τομσκ (1604), Γενισέισκ (1619), Κρανσαγιάρσκ (1628), Μπρατσκ (1631), Γιακούτσκ (1632), Όχοτσκ (1647) και Ιρκούτσκ (1661). Η πίεση των Ρώσων θα γινόταν αισθητή στα βόρεια σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που την ίδια περίοδο έχανε την κατακτητική της ορμή στα Βαλκάνια, της Περσικής αυτοκρατορίας του οίκου των Σαβαφιδών (κυρίως στις περιοχές του Καυκάσου και της Κασπίας), των κεντρικών ασιατικών νομαδικών εθνών και φυσικά των Κινέζων, κατά μήκος του ποταμού Αμούρ (που ήταν άλλωστε και ο λόγος της αποστολής του Σπαθάρη).

Στο κέντρο της Ευρασίας και ενδιάμεσα των δύο αυτοκρατοριών εκτεινόταν ακόμη μια περιοχή πολυδιασπασμένη πολιτικά από την εποχή της κατάρρευσης των μογγολικών ουλούς (ulus), κυρίως της Χρυσής Ορδής και του Ουλούς του Τσάγκαταϊ, στην Κεντρική Ασία. Στα δυτικά, εκτός ρωσικής επιρροής είχε καταφέρει να μείνει μόνο το χανάτο της Κριμαίας με οθωμανική βοήθεια (αυτά του Καζάν και Αστραχάν είχαν, από το 1552 και 1556 αντίστοιχα, αφομοιωθεί από την αυτοκρατορία).⁷² Τα χανάτα των ουκρανικών και δυτικών σιβηρικών πεδιάδων αποτέλεσαν για την Ρωσία ένα είδος βατήρα για την εξάπλωσή της στην Κεντρική Ασία από τη στιγμή που ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Σιβηρίας. Χρησιμοποιώντας την επίθεση με τα ευκίνητα σώματα των Κοζάκων και οχυρώσεις που εξασφάλιζαν άμυνα απέναντι στους νομάδες της Κεντρικής Ασίας (Καζάκους και Καλμούκους) και προστασία στους έποικους,⁷³ οι Ρώσοι κατάφεραν να περιορίσουν τους Καζάκους σε έναν εκτεταμένο θύλακα στέπας που στα βόρεια περιστοιχίζονταν από τις ρωσικές οχυρωματικές γραμμές και στα νότια οριοθετούνταν από τις ορδές των Τουρκμένων, του χανάτου της Χίβα, της Μπουχάρα και της Τασκένδης (Κοκάνδης).⁷⁴ Προς τα μέσα και τέλη του επόμενου αιώνα οι Καζάκοι, οργανωμένοι σε 3 ομάδες ή jüz, δηλαδή ορδές (Μικρή, Μέση και Μεγάλη Ορδή), σταδιακά θα γλιστρήσουν υπό τη ρωσική εξουσία. Την περίοδο όμως που ο Σπαθάρης επισκέφθηκε την Κίνα, ήταν

71. Урсул, Николаи Гаврилович Милеску Снафаруй, 1.

72. Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington. Indianapolis: Indiana University Press, 2004), 85, 110.

73. Στο ίδιο, 112.

74. Στο ίδιο, 168. Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865 - 1924* (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1968), 13.

ακόμη ελεύθεροι και περιστασιακά βρίσκονταν υπό την επιρροή του εμιράτου (ή χανάτου) της Μπουχάρας και της Χορασμίας (Χίβας) στα νότια και στα βόρειο-ανατολικά, υπό την περιστασιακή πίεση του μογγολικού χανάτου της Τζουγκαρίας (Οϊράτες ή Καλμούκοι). Με την σταδιακή απορρόφηση των Καζάκων να ολοκληρώνεται, σειρά πήραν οι Οϊράτες, στα ανατολικά (σημερινό Xinjiang, βόρειο Θιβέτ και δυτική Μογγολία), ένα μέρος των οποίων είχε μεταναστεύσει ήδη προς τη Δύση, ως Καλμούκοι, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, καθώς πιέζονταν από τα ανατολικά τους από τους Καλκχά Μογγόλους του Αλτανχάν⁷⁵ και από τους Κινέζους στα νότια.⁷⁶ Από την πλευρά της Κίνας, οι Qing, αφού ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της κλασικής Κίνας, έστρεψαν το βλέμμα τους δυτικά, στο Θιβέτ και στο λεκανοπέδιο του Ταρίμ, τα οποία υπέταξαν στα μέσα του 18^{ου} αι. Ρωσική και κινεζική αυτοκρατορία, έτσι, καταβρόχθισαν την Κεντρική Ασία, σταματώντας στα μέσα του 18^{ου} αιώνα εκεί που η μία συνάντησε την άλλη. Πιο νότια από αυτές τις περιοχές, πέρα από τον Ινδικό Καύκασο, το οροπέδιο του Θιβέτ και την οροσειρά των Ιμαλαΐων, οι Ινδίες των Μουγκάλ βίωναν τα πρώτα σκιρτήματα του ευρωπαϊκού αποικιοκρατικού ανταγωνισμού, του οποίου τελικοί νικητές, κατά τον 18^ο αιώνα, αναδείχθηκαν οι Βρετανοί. Αυτοί θα έστρεφαν το βλέμμα τους στα βόρεια πολύ αργότερα, κατά τον 19^ο αιώνα, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν τις οδούς προς τα ινδικά σύνορα, σε μια προσπάθεια να απομονώσουν τις εξωτερικές απειλές για την εξουσία τους στις Ινδίες.

Η εποχή του Σπαθάρη ορίζεται αρκετά πριν την έναρξη αυτών των μεγάλων ανταγωνισμών για την οριοθέτηση και διανομή της Κεντρικής Ασίας από τις μεγάλες δυνάμεις. Είναι μια περίοδος εξερευνήσεων και χαρτογράφησης των άγνωστων εδαφών, η οποία όμως θέτει τις βάσεις για αυτό που θα ακολουθούσε στα τέλη του 18^{ου} και, κυρίως, τον 19^ο αι. Σε αυτήν την πρώιμη περίοδο, μεγάλο αλλά αφανή ρόλο έπαιζαν οι ταξιδιώτες στην Κεντρική Ασία που επίσημα ή ανεπίσημα ενημέρωναν τις πρωτεύουσες για τις ανεξερεύνητες και αχαρτογράφητες γαίες στην καρδιά της Ευρασίας. Ο Σπαθάρης ήταν ένας από τους Έλληνες που έλαβαν μέρος σε αυτήν την πολύ αρχική φάση του «Μεγάλου Παιχνιδιού». Ένας άλλος τέτοιος ταξιδιώτης ήταν και ο Βασίλειος Βατάτζης, του οποίου ο χάρτης της Κεντρικής Ασίας, που έφτιαξε το 1732, αποτελεί το απαύγασμα της γνώσης που συνέλεξε στα ταξίδια του, συμβάλλοντας στην εξερεύνηση της περιοχής και στα αυτοκρατορικά σχέδια των μεγάλων πρωτευουσών.

75. Michael Khodarkovsky, *Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600-1771* (Ithaca: Cornell University Press, 1992), 74.

76. David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*, τ. 1, 2008, 193. Perdue, *China Marches West*, 100.

Περίπου την ίδια στιγμή που μεταφράζονταν τα έργα του Σπαθάρη στα Ελληνικά από το Νοταρά, γεννήθηκε ο άλλος νέο-Έλληνας ταξιδιώτης στην Κεντρική Ευρασία, του οποίου τα ταξίδια παρουσιάζουν επίσης εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον μελετητή της πολιτικής ιστορίας, εθνολογίας και διεθνών σχέσεων της περιοχής. Ο Βασίλειος Βατάτζης γεννήθηκε το 1694 στη Θεραπιά της Κωνσταντινούπολης και από ηλικία 14 ετών (δηλαδή στα 1708) άρχισε να ταξιδεύει.⁷⁷ Όπως φαίνεται από το δεύτερο μέρος του *Περιηγητικού* του, που γράφτηκε σε χρόνο μεταγενέστερο από το πρώτο μέρος, αλλά και από την έκδοση του χάρτη του, ο Βατάτζης αποφάσισε να επισκεφτεί τις περιοχές Αράλης, Ώξου και Ιαζάρτη, από τις οποίες περνούσαν και οι δρόμοι του μεταξιού (αναφερόμενος σε λαούς, που, όπως γράφει ο ίδιος, στην αρχαιότητα λέγονταν Μασσαγέτες, Τοχάροι και Σάκες), καθώς και τις χώρες που χωρίζει ο Ώξος και ονομάζονται στον Διονύσιο Περιηγητή Σουγδιάδα και Χορασμία.⁷⁸ Στόχος του ήταν, εκτός από τον προσπορισμό πλούτου, και η γνώση των λαών και χωρών αυτών.⁷⁹

Το *Περιηγητικό* του Βατάτζη εκδόθηκε το 1886 από το γνωστό Γάλλο ακαδημαϊκό Émile Legrand, και χωρίζεται σε 2 μέρη που συνοδεύονται από χάρτη. Ο Michael Axworthy, ένας από τους λίγους που χρησιμοποίησε εκτενώς το άλλο έργο του Βατάτζη, το *Περσικά: Ιστορία του Σάχη Ναδέρ*, (εκδόθηκε στα 1939 από τον μεγάλο Ρουμάνο μελετητή N. Iorga⁸⁰) πιστεύει ότι τα δύο έργα ολοκληρώθηκαν ταυτόχρονα στα 1748.⁸¹ Το ίδιο πιστεύουν και άλλοι μελετητές.⁸² Είναι προφανές, όμως, ότι ο Βατάτζης ολοκλήρωσε το χειρόγραφο του *Περιηγητικού* σε 3 ξεχωριστές φάσεις με το δεύτερο μέρος του να είναι η τελευταία.⁸³ Το πρώτο μέρος ολοκληρώθηκε στα 1720-21, κάτι που φαίνεται στον επίλογό του (στίχοι 871-873), όπου ο συγγραφέας αναφέρει ξεκάθαρα ότι εκείνη τη στιγμή που το έγραφε και καθώς γυρνούσε από τη Μόσχα στην Κωνσταντινούπολη (το τελευταίο του ταξίδι πριν ανοίξει ο δεύτερος κύκλος των ταξιδιών του, από το 1827 και έπειτα), είχαν περάσει 12 χρόνια

77. Vasileios Vatatzēs, *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie. Βασιλείου Βατάτζη περιηγητικόν (Vasileiou Vatatzē Periēgētikon)*, επιμέλ. Emile Legrand, Repr. from *Nouveaux Melanges Orientaux* 1886 (Athēnai: Vivliopōleion N. Karavia, 1972), 195.

78. Στο ίδιο, 257.

79. Στο ίδιο, 227: "ἕως ἐτῶν ὧν ἀριθμὸν δέκα τε καὶ τεσσάρων, // τὴν τάξιν δὲ καὶ ἄσκησιν ἐπιθυμῶν ἐμπόρων, // καὶ περιήγησιν φιλῶν κόσμου καὶ πολλῶν χώρων, // ἐν ἡλικίᾳ ταύτῃ δέ, ὡς ἄνωθεν φανίζω, // καὶ ἐν ὀνόματι Χριστοῦ πρὸς ξέν' ἀναχωρίζω."

80. Basile Vatatzēs, *Persica: Histoire de Chah-Nadir*, επιμέλ. Nicolae Iorga (Bucarest: Institute Roumain d'Études Byzantines, 1939).

81. Michael Axworthy, 'Basile Vatatzes and his History of Nāder Šāh', *Oriente Moderno* 25 (86), τχ. 2 (2006): 332, 342.

82. Marinos Sariyannis, 'An Eighteenth-Century Ottoman Greek's Travel Account in Central Asia', στο *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture (CIÉPO INTERIM SYMPOSIUM)*, επιμέλ. İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, και Buyar Cengiz (İstanbul, 2014), 48–49. Sariyannis also suggests that the "account of Vatatzis" travels is surely posterior to both the map and his *Persica* and provides references to points in Vatatzis' text, all of which come from part II (II/24, 341–42, 761 ff., 852 ff., 1073)". Evangelos Venetis, 'Vataces, Vasilios – Encyclopaedia Iranica', ημερομηνία πρόσβασης 19 Αύγουστος 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/vatatzes-vasilios>.

83. Ο Λάμπρος έχει εδώ και καιρό δείξει ότι η συγγραφή του δεύτερου μέρους έγινε μετά από το πρώτο, βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, 'Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης: δύο Έλληνες περιηγηταί του ΙΕ και ΙΗ αιώνας', *Παρνασσός*, τχ. 7-8 (έτος Ε') (1881): 714.

από τη στιγμή της αρχικής του αναχώρησης, το 1708, και ότι είχε καταγράψει ό,τι είχε δει και μάθει.⁸⁴ Η ύπαρξη του ακροστίχου που σχηματίζει το όνομά του (ΒΑ-ΣΙΑΕΙΟΣ ΒΑΤΑΤΖΗΣ) στο τέλος του πρώτου μέρους, υποδεικνύει προφανώς ότι τότε δεν είχε σκοπό να συνεχίσει τη συγγραφή, άγνωστο για ποιους λόγους. Στο δεύτερο μέρος, άλλωστε, κάνει αναφορές τόσο στο χάρτη που δημοσίευσε το 1732 στο Λονδίνο όσο και στο άλλο του χειρόγραφο, τα *Περσικά*, που ολοκλήρωσε το 1748. Άλλη μια ένδειξη είναι η αναφορά του, στο μέρος I, στο Ισφαχάν, όπου μας λέει ότι κατά τη διάρκεια της διαμονής του εκεί το 1716,⁸⁵ σάχης της Περσίας ήταν ο Χουσεΐν (Sultan Husayn, 1694–1722)⁸⁶ και δεν αναφέρει τίποτε για τις ταραχές που προκάλεσε η εκθρόνισή του από τους Αφγανούς το 1722. Αυτό πιθανότατα δείχνει ότι, όντως, όταν ολοκλήρωσε το μέρος I, είτε αυτές οι ταραχές δεν είχαν πραγματοποιηθεί ή ήταν τόσο πρόσφατες που τα νέα δεν είχαν φτάσει ακόμη στα αυτιά του.

Στο πρώτο μέρος αναγράφονται τα ταξίδια του στην ανατολική Ευρώπη, κυρίως τη Ρωσία, και την Περσία. Προφανής είναι η σχέση του (όπως και του Σπαθάρη) με τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες της Μολδαβίας και Βλαχίας. Ο Βατάτζης περνά για πρώτη φορά τον Δούναβη στο πρώτο του ταξίδι προς τη Μόσχα, εισερχόμενος στη Μολδαβία και σταματώντας στο Γαλάτσι (Galatz/Galați). Έπειτα προχωρά προς το Ιάσιο και από εκεί εισέρχεται σε εδάφη της σύγχρονης Ουκρανίας, συνεχίζοντας μέχρι το Κίεβο και, έπειτα, μέχρι τη Μόσχα. Δεν αναφέρει πόσο χρόνο περνά σε κάθε μια από αυτές τις πόλεις,⁸⁷ αλλά στη Μόσχα μένει για 3 χρόνια, περίοδο κατά την οποία ασχολείται με το εμπόριο.⁸⁸ Μετά από αυτό το διάστημα παίρνει το δρόμο της επιστροφής και, δια μέσου του Καμιάνετς (Kamianets), εισέρχεται στη Μολδαβία και έπειτα στη Βλαχία, όπου και διαμένει στο Βουκουρέστι, για να τακτοποιήσει κάποια θέματα. Περνά το Δούναβη και εισέρχεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία, φτάνοντας στην Κωνσταντινούπολη, όπου και διέμεινε για σύντομη περίοδο που δεν διευκρινίζει.⁸⁹

Αναχωρεί από την Κωνσταντινούπολη για δεύτερη φορά, αυτή τη φορά για Πολωνία, μέσω της Βλαχίας και συγκεκριμένα των μεγάλων ή μικρών πόλεων της (Τιργκόβιστε/Țîrgoviște, Rucăr, Μπρασόβ/Brașov [Cronstandt], Făgăraș, Μπιστρίτσα/Bistrița και Στζέγκεντ/Szeget).⁹⁰ Έπειτα πηγαίνει στη Μόσχα μέσω ενδιάμεσων σταθμών της Πολωνίας και δυτικής Ουκρανίας. Από τη Μόσχα πραγματοποιεί το πρώτο του σύντομο ταξίδι στην Περσία μέσω Αστραχάν. Δεν ξέρουμε πόσο έμεινε εκεί, αλλά επέστρεψε στη Μόσχα για να κάνει άλλα ταξίδια στην Ουκρανία και σε περιοχές γύρω από τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη (δεν αναφέρει ακριβώς πού και πόσο κράτησαν και αυτά τα ταξίδια). Ακολουθώντας, πραγματοποιεί ένα δεύτερο εμπορικό ταξίδι στην Περσία, κατά το οποίο επισκέπτεται το Ισφαχάν (το 1716, όπως είπαμε παραπάνω). Επιστρέφει στη Μόσχα μέσω Αστραχάν και αφού

84. Vatatzēs, *Voyages*, 254: “Τόση μοι περιήγησις, κι ὅσα ἔγραψα τα εἶδα // ἀγκαλὰ εἰς τὴν Μοσχοβίαν πάλιν ἐματαπήγα, // καὶ νῦν γυρίζοντας λοιπὸν στὴν Κωνσταντίνου πόλιν, // ἔγειναν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σωστοὶ δώδεκα χρόνοι.”

85. βλ. Vatatzēs, *Voyages* στ. 847.

86. βλ. στο ίδιο, 244, στ. 536.

87. Στο ίδιο, 195.

88. Στο ίδιο, 197.

89. Στο ίδιο.

90. Στο ίδιο, 198.

επισκεφθεί την Αγία Πετρούπολη ξαναγυρνά στη Μόσχα. Έπειτα αναχωρεί για Κωνσταντινούπολη, δια μέσου Κιέβου και Μολδαβίας, πάλι, όπου φτάνει στα 1720-21.⁹¹

Η δεύτερη φάση των ταξιδιών του που ξεκινά στα 1727 περιγράφεται στο μέρος II. Ο Βατάτζης αναχωρεί από τη Μόσχα (στην οποία είχε προφανώς φτάσει δια μέσου Βλαχίας και Μολδαβίας, άγνωστο ποια χρονιά ακριβώς, μεταξύ του 1722 και του 1727) για το Αστραχάν. Αφού περιγράψει τα ταξίδια του και τις περιπέτειές του (βλ. παρακάτω), επιστρέφει στη Μόσχα σε καλή κατάσταση.⁹² Έπειτα από μια σύντομη διαμονή εκεί, αναχωρεί για τη δυτική Ευρώπη και επιστρέφει ξανά στη Μόσχα, άγνωστο, επίσης, πότε, αλλά προφανώς μετά το 1732, οπότε και δημοσίευσε το χάρτη του στο Λονδίνο.

Στο μέρος II του *Περιηγητικού* του ο Βατάτζης δίνει μια αρκετά περιεκτική περιγραφή της Κεντρικής Ασίας σε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίοδο που συμπίπτει με τις απαρχές αυτού που κατά τον 19^ο αιώνα θα ονομαζόταν το «Μεγάλο Παιχνίδι», δηλαδή τον ανταγωνισμό για την εξερεύνηση, χαρτογράφηση και διανομή της Κεντρικής Ευρασίας, από τα Βαλκάνια έως και τη Δυτική Κίνα, ανάμεσα στη Ρωσική, Κινεζική και Βρετανική αυτοκρατορία. Ο Βατάτζης είναι ένας από τους πρώτους που κάνουν την εισαγωγή σε αυτήν την εποχή της ιστορίας των διεθνών σχέσεων της Ευρασίας, σελίδες της οποίας γράφτηκαν από μια πλειάδα ανθρώπων, που είτε ως εμπορικοί αντιπρόσωποι, είτε ως μυστικοί πράκτορες (όπως ο Arminius Vambery που ταξίδεψε στην Κεντρική Ασία ως μυστικιστής δερβίσης από το 1861 έως το 1864)⁹³ είτε ως επίσημοι κρατικοί αξιωματούχοι ή στρατιωτικοί (όπως ο αντισυνταγματάρχης Francis Younghusband που ηγήθηκε της εκστρατείας στο Θιβέτ το 1903-04)⁹⁴ μετέφεραν πληροφορίες στις πρωτεύουσες των μεγάλων αυτοκρατοριών αυτής της περιόδου.

Μετά το Αστραχάν και το Βόλγα, ανοίγεται, κατά τον Βατάτζη, στα ανατολικά, μια ευρεία περιοχή, η οποία ορίζεται νότια από την Περσία και την Ινδία, στο βορρά από τη Σιβηρία και «παρέμπροσθεν» (πιο ανατολικά) από τη βασιλεία της Κίνας. Εθνολογικές πληροφορίες δίνει, εκτός από το κυρίως κείμενό του, και σε μια στήλη/υπόμνημα στο αριστερό μέρος του χάρτη που δημοσίευσε στο Λονδίνο, με αριθμημένες παραγράφους που αντιστοιχούν σε περιοχές του χάρτη, υπό τον τίτλο: *Περὶ τῶν ἐν τῇ χάρτῃ σημειωθέντων διὰ τῶν ἀριθμῶν ἐθνῶν καὶ πόλεων. Βραχεῖα εκδήλωσις* (οι ίδιες πληροφορίες δίνονται και στα λατινικά σε στήλη δεξιά του χάρτη, βλ. στο Παράρτημα). Σε αυτήν την τεράστια έκταση κατονομάζονται πολλοί λαοί με πρώτους τους Μπασκίρους Τουρκμένηδες (Τουρκμένοι), όπως αναφέρει οι παλιοί Ούννοι. Στη συνέχεια η βασιλεία της Χίβα (χανάτο Χίβας) και η Βουχαρία (χανάτο Μπουχάρας) καθώς και οι νομαδικοί λαοί των Καλμουκων, Καρακαλπάκηδων και Κασάτζκων, διευκρινίζοντας

91. Στο ίδιο, 207.

92. Στο ίδιο, 207–24.

93. A. Vambéry, *Voyage d'un faux derviche en Asie centrale: 1862-1864*, Phebus Libretto 293 (Paris: Phébus, 2009).

94. Julie G Marshall, *Britain and Tibet 1765-1947: A Select Annotated Bibliography of British Relations with Tibet and the Himalayan States Including Nepal, Sikkim and Bhutan* (London. New York: Routledge Curzon, 2005), 303–37.

ότι οι δύο τελευταίοι ονομάζονται Κιργίζοι.⁹⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν εδώ οι πληροφορίες που δίνει σχετικά με τους Καλμούκους στο χάρτη του. Έτσι, στην παράγραφο με τον αριθμό 1 (αντιστοιχεί σε περιοχή του χάρτη) αναφέρει για τους Καλμούκους:

[1(;)] Ἀριθμός. Καλμούκοι, ὑπὸ τοῦ Ἱμπερατορικοῦ καὶ μοναρχικοῦ σκήπτρου τῆς κραταιοτάτης ῥωσαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑποτασόμενοι, ὧν τὸ ἔθνος πολυάνθρωπον, σκηνόβιον, πολεμικὸν πολύκτηνον, ὧν κτηνῶν τῷ κρέα, τῷ γάλακτι, καὶ τῇ τυχούσῃ θήρᾳ τρεφόμενον, καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν δερρῶν εἰς χρήσιν ἱματίων ἱματιζόμενον. Θρησκεῖα δὲ τούτων, ὅλως ἡ εἰδωλολατρεῖα. ὁ δὲ ἄρχων τούτου κατὰ διαδοχὴν τὴν ἀρχὴν διαδέχεται ὄνομα δ' ἦν τούτῳ, ἐν τῇ κατ' ἐμὲ ἐκεῖ διατριβῇ, Ἀγιουκαχάν.

Οι Καλμούκοι αυτοί αποτελούν το μέρος εκείνο των δυτικών Μογγολικών φυλών που μετανάστευσαν γύρω στα 1630 από τη δυτική Μογγολία, όπου ήταν γνωστοί ως Οϊράτες (ο Βατάτζης τους αναφέρει ως Κονδόσηδες, βλ. παρακάτω) και οι οποίοι, κατά τον 14^ο αι., είχαν επανακτήσει την ανεξαρτησία τους από τους Μογγόλους της γραμμής του Τζέγκις Χαν (Τζεγκισχανίδες), συστήνοντας στη δυτική Μογγολία μεγάλη νομαδική αυτοκρατορία που σήμερα είναι γνωστή ως Τζουνγκαρία (επειδή το κέντρο της ήταν η πεδιάδα της Τζουγκαρίας που εκτείνεται ανάμεσα στα Ουράνια και τα Αλτάια ὄρη, μεγάλο μέρος, δηλαδή, του σημερινού βορείου Xinjiang).⁹⁶ Η πρωτεύουσα των Οϊρατών/Καλμούκων ήταν η πόλη Κούλτζα (Qulja, σημερινό 伊宁/Yīníng που βρισκόταν στην πεδιάδα του ποταμού Ιλί). Γύρω στα 1620, μέρος των Οϊρατών (που ήταν μια συνομοσπονδία από δυτικά Μογγολικά φύλα με τα ονόματα Τοργκούτ, Ντερμπέτ, Κοσούτ και Τζουνγκάρ) μετανάστευσε, δεχόμενο πίεση από τους ανατολικούς Μογγόλους, όπως είπαμε παραπάνω, προς τη Δύση και εγκαταστάθηκε κοντά στο Βόλγα και άλλους ποταμούς στα βόρεια της Κασπίας (π. Γιαγίκ και Έμπα), όπου έγιναν γνωστοί ως Καλμούκοι.⁹⁷ Από τη θέση αυτή και επειδή ήταν άγριο νομαδικό έθνος, οι Ρώσοι τους χρησιμοποιούσαν εναντίον των Καζάκων και των εναπομεινάντων μογγολικών φυλών της Χρυσής Ορδής, απαλλάσσοντάς τους από φορολογία.⁹⁸ Για τους Καλμούκους των ποταμών Γιαγίκ και Έμπα (λίγο πιο ανατολικά του Βόλγα), ο Βατάτζης αναφέρει στο Υπόμνημά του υπό τον αριθμό 2:

Καλμούκοι καὶ τοὶ ὑπὸ τῆς ῥωσαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑπόκεινται, ἤθεσί τε καὶ τῇ θρησκείᾳ ἀπαρallάκτως ὥς καὶ οἱ πρότεροι. κατ' ἐμέδὲ ἦν ἀρχηγὸς τούτων τοῦνομα Δορτζής.

95. Vatat̃z̃es, *Voyages*, 261.

96. Grousset, *The Empire of the Steppes*, 503–7.

97. Khodarkovsky, *Where two worlds met*, 7–8. Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Reprint edition (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2011), 218. Grousset, *The Empire of the Steppes*, 521.

98. Perdue, *China Marches West*, 214. Jin Noda, *The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Lam edition (Leiden . Boston: Brill, 2016), 2.

ὅς τις φιλοτιμίας χάριν ἐδωρησατὸ μοι, (ὡς ἀκινδύνως μοι ἔρχεσθαι ἐν τῷ ἀχανεὶ ἐκεῖσε πεδίῳ, παρὰ τῆς μακρὰν τούτου περιερχομένης στρατίας αὐτοῦ) τὸ παρὸν γραμματίδιον, τῇ διαλέκτῳ αὐτοῦ σὺν τῇ σφραγίδι, ὡς ὧδε ἀπαραλλάκτως χαρακτηρίζεται.

Πιο ανατολικά και λίγο πιο νότια, τις στέπες ακριβώς βόρεια της Αράλης νέμονταν οι Καρακαλπάκοι. Για τους Καρακαλπάκους (παρ. αρ. 3, στο χάρτη), αναφέρει ότι είναι ένα ανεξάρτητο και φιλοπόλεμο, μουσουλμανικό νομαδικό έθνος:

Καρακαλπάκοι, έθνος πολυάνθρωπον, πολεμικόν, αὐτοκέφαλον, εἰ καὶ ἀρχηγὸν ἔχον, ἀλλ' ἀναιδῶς καὶ ἀναισχύντως πρὸς αὐτὸν μετὰ πλείστης βαρβαρότητος φέρονται. ὢν ὁ βίος καϋτῶν, ὥσπερ καὶ εἰς τοὺς Καλμούκους δηδύλωται. Τῇ δὲ θρησκείᾳ μωχαμετάνοι.

Οι Καρακαλπάκοι είναι ένα σχετικά πρόσφατο στην ιστορία τουρκικό εθνώνυμο, που κατά τον P. Golden δεν εμφανίζεται πριν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, χωρίς όμως να αποκλείεται κάποια σχέση με έθνη του μεσαίωνα που εμφανίζονται σε παλαιοσλαβικά χρονικά.⁹⁹ Το εθνώνυμό τους υποδηλώνει ενδυματολογική προτίμηση (Qara Qalpaq=μαύρα σκουφιά/καπέλα) και είναι τόσο κοινό σαν τύπος που κάτι ανάλογο συναντάται και στον Ηρόδοτο (Μελαγχλαίνων), σε αναφορές του στη Σκυθία.¹⁰⁰ Δεδομένης μάλιστα της γενικής τάσης των νομαδικών φυλών/εθνών να οικειοποιούνται ονόματα άλλων (κλασική περίπτωση είναι αυτή των Ουάρ και Χουνί της Δύσης που οικειοποιήθηκαν το όνομα Άβαροι βόρεια της Κίνας, όπως μας λέει ο Σιμοκάτης),¹⁰¹ όποια απόπειρα ταύτισης είναι δύσκολη και παρακινδυνευμένη. Διάφοροι μελετητές τους εντάσσουν στο κύμα των τουρκικών εθνών που μετακινήθηκαν προς τη Δύση κατά την περίοδο της μετανάστευσης των Πετσενέγκων και των Ογούζων της Κεντρικής Ασίας (11^ο αι.), οι οποίοι ήρθαν σε επαφή με τους Κιτσακούς των δυτικών ευρασιατικών στεπών και οικειοποιήθηκαν πολλές από τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες των τελευταίων (γύρω στο 14^ο-15^ο αιώνα), με αποτέλεσμα σήμερα η γλώσσα τους να μοιάζει πολύ με αυτήν των Καζάκων.¹⁰² Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα ήταν υποτελείς των βασιλείων της Μπουχάρα ή, εναλλακτικά, των Καζάκων, μέχρι που η μετανάστευση των Καλμούκων και η συνεπακόλουθη αναταραχή ανάγκασε μέρος αυτών να μεταναστεύσουν πιο νότια, στις περιοχές της Χίβα (Χορασμία) και Μπουχάρας. Στον χάρτη του, πάντως, ο Βατάτζης τους τοποθετεί ανατολικά των Καλμούκων, βόρειο-ανατολικά της Αράλης και βόρεια των Καζάκων

99. Peter Golden, *Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992), 403.

100. Στο ίδιο.

101. Theophylakt Simokatta, *Historia*, επιμέλ. C. de Boor και P. Wirth (Stuttgart, 1972), κεφ. VII, 8, 5. Μένανδρος Προτήκτωρ, *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, μετάφρ. και επιμέλ. R. C. Blockley (Liverpool: Francis Cairns, 1985), 174, 252.

102. Golden, *Introduction*, 404. R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics. A Study in Soviet Nationalities Policy 1917-1936* (New Delhi: People's Publishing House, 1967), 18.

που δείχνει ότι μεγάλο μέρος τους ζούσε βόρεια της Αράλης την εποχή που αυτός έγραφε. Αργότερα μετακινούνται στο μέσο ρου του π. Ώξου και από εκεί, μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Καζάκους στα τέλη του 18^{ου} αι., στο δέλτα του ποταμού.¹⁰³ Σήμερα η δημοκρατία του Καρακαλπακστάν είναι μια αυτόνομη δημοκρατία στα πλαίσια του Ουζμπεκιστάν, ενώ ιδρύθηκε το 1932 ως αυτόνομη σοσιαλιστική δημοκρατία του Καρακαλπακστάν, στα πλαίσια της εθνικής πολιτικής των Σοβιετικών στην Κεντρική Ασία.¹⁰⁴

Για τους Καζάκους, επίσης, ο Βατάτζης δίνει πληροφορίες τόσο στο κείμενό του όσο και στον χάρτη (αρ. 4):

Καζάκοι, ἔθνος καὐτὸ τῆς μωχαμεθικῆς δόξης, παρόμοιον τὸ τοῖς Καρακαλπάκοις, καὶ φίλοι αυτοῖς καὶ συμβοηθοὶ ἐν ταῖς στρατιαῖς αὐτῶν, ἀλλ’ ὅμως πολλὰ πολυανθρωπότερον, καὶ μέχρι τοῦδε πολεμικώτερον, ὡς καὶ τὸ θῆλυ τούτων ἐν-καίρῳ χρειὰς παρατάττεσθαι. ὁ.δεν ὡς ἄρρην, καθοπλισμένον εἰς πόλεμον. ἐξ ὧν ἴδον ἐν τῷ τῆς Μπουχαρίας πολέμῳ (ἐκεῖ γὰρ ἐντῇ Μπουχαρία τυχόντος μου) γυναῖκας δύο, ἅς ἐντῇ πληγῇ τοῦ πολέμου ἔνοπλας καὐτὰς μετὰ καὶ ἄλλων πολεμίων ἐξώγησαν, καὶ ἐντῇ πόλει φέροντες ταῦτας (πόρρῳ τοῦ συμπαθοῦς) ἀνηλεῶς καὶ ἀσπλάχνως ἀπέκτειναν.

Ο Βατάτζης αναφέρει ότι Καζάκοι, Καρακαλπάκοι και Κιργίζοι είναι τόσο παρεμφερείς που πολλοί τους ονομάζουν με το ίδιο όνομα, δηλαδή Κιργίζους. Οι Καζάκοι, όμως είναι οι αριθμητικώς περισσότεροι καθώς και οι αγριότεροι πολεμιστές, οι οποίοι πραγματοποιούν επιδρομές προς τα νότια, στις περιοχές της Χορασμίας (χανάτο της Χίβα) και της Φεργκάνα (χανάτο Μπουχάρας). Μάλιστα, ακόμη και οι γυναίκες των Καζάκων φαίνεται να συμμετέχουν στις πολεμικές επιχειρήσεις, όπως δείχνει το περιστατικό με τις δύο αιχμάλωτες που εκτελέστηκαν στην Μπουχάρα, ενόσω ο Βατάτζης ήταν εκεί. Το περιστατικό πρέπει να έλαβε χώρα γύρω στο 1727, καθώς ο ίδιος ο Βατάτζης αναφέρει ότι, όταν βρισκόταν εκεί, έμαθε ότι:

Πρὸ τῆς ἐμῆς ἀφίξεως εἰς αὐτὸ τὸ Βουχάρι, χρόνους δύο προτῆτερα ὅπου ἐγὼ εἶχα πάγει, ἡ πόλις ἡ Βουχάρ αὐτῇ δεινῶς πολιορκίσθη ἐξ ἔθνους τῶν Κασάτζκων δὲ καὶ ἐπεριορίσθη¹⁰⁵

Η πληροφορία του Βατάτζη ότι οι Καζάκοι πολιορκήσαν τη Μπουχάρα σφοδρῶς αλλά ανεπιτυχῶς το 1727 είναι σωστή και επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές και συνεπῶς ο Βατάτζης πρέπει να ήταν στη Μπουχάρα το 1729.¹⁰⁶ Μάλιστα φαίνεται ότι οι Καζάκοι συνέχιζαν τις επιδρομές τους και ακόμη πιο νότια της Μπουχάρας

103. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, 19.

104. Στο ίδιο, 190, 227, 228, 235 κ.ε.

105. Vatazēs, *Voyages*, στ. 540–546.

106. Scott C. Levi, *The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age*, 1st edition (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017), 28. Wolfgang Holzwarth, 'Relations between Uzbek Central Asia, the Great Steppe and Iran, 1700 - 1750', στο *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*, επιμέλ. Stefan Leder και Bernhard Streck, τ. 2, *Nomaden und Sesshafte* (Wiesbaden: L. Reichert, 2005), 195.

και για δύο χρόνια μετά, όταν ο Βατάτζης ήθελε να επιστρέψει μέσω Ινδίας, γράφει ότι ο δρόμος ήταν κλειστός εξαιτίας των επιδρομών των Καζάκων. Οι Κιργίζοι, από την άλλη, εκείνη την περίοδο βρίσκονταν υπό την εξουσία των Οϊρατών, κάτι που μεταφέρει ο ίδιος ο Βατάτζης ως πληροφορία στο Υπόμνημα του χάρτη του:

Κυργίζοι, Ἔθνος οὐ πολὺ ἔχον τὸ πολυάνθρωπον. καὶ-
τῶν ὁ βίος ἐν σκηναῖς ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων πεποιήται.
τῇδὲ θρησκείᾳ μωχαμετάνοι. τανῦν δὲ ὑπὸ τῶν τοῦ Κόνδοσι
ὄπλων ὑπόκεινται.

Το εθνωνύμιο «Κιργίζου» είναι ένα από τα αρχαιότερα, καθώς εμφανίζεται την ίδια εποχή με αυτό των «Τούρκων». Συναντάται μάλιστα στις επιγραφές του Ὁρχον σε αναφορά με τις περιοχές γύρω από τον ποταμό Γενίσει της Σιβηρίας.¹⁰⁷ Οι τελευταίοι δεν ταυτίζονται εθνολογικά από τους μελετητές με τους Κιργίζους της εποχής του Βατάτζη και ούτε, φυσικά, με τους σύγχρονους Κιργίζους, ο σχηματισμός των οποίων τοποθετείται κάπου στους 14^ο -15^ο αι. με κιπτσακικό πυρήνα, κάτι που δικαιολογεί και την ομοιότητα της γλώσσα τους με τα καζακικά.¹⁰⁸

Ο συγγραφέας συνεχίζει με το βασίλειο του Ουζμπεκίου (Ουζμπέκοι) που ταυτίζει με το χανάτο της Χίβας. Στο Υπόμνημά του, στο χάρτη, αναφέρει υπό τον αριθμό 12:

Χίβα, κάστρον ἐν τῷ οὐζμπεγιστάνι καὶ καθέδρα τοῦ χάνη.
καὐτὸς τιτλον ἔχει τὸ πατισᾶχ. κατὰ πάντα ἀπαραλλάκτως
ὥσπερ καὶ οἱ τῆς Μπουχαρίας οὐζμπέγιδες. Κατ' ἐμέ δὲ ὑπῆρ-
χεν χανης, οὗ τὸ ὄνομα Ἐλμπᾶρς χάν. ἔχει καὐτὸς ἴδιον
νόμισμα χαλκούν, ὡς ὧδε χαρακτηρίζεται.

Η Χίβα είναι λοιπόν μια καστροπολιτεία, έδρα του ομώνυμου χανάτου, που διοικούνταν από τον οίκο των Σαϊμπανιδών (οίκος που παίρνει το όνομά του από τον Σαϊμπάν, εγγονό του Τζέγκις Χαν και γιό του Γιότσι [Jochi] που κληρονόμησε το δυτικό Ulus, γνωστό ως Χρυσή Ορδή). Ο οίκος αυτός διοικούσε ολόκληρη την Υπερωξιανή ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, από την Μπουχάρα, όταν ο Ουζμπέκος Μωχάμεντ Σαϊμπανί κατέλαβε εκτός από τη Φεργκάνα, τη Χορασμία (Χίβα), το Χορασάν (Μερβ/Μπάλχ) και το Τουρκεστάν στα ανατολικά, φτιάχνοντας το μεγάλο Ουζμπεκικό χανάτο.¹⁰⁹ Έπειτα από την άνοδο στο θρόνο της Μπουχάρας ενός άλλου δυναστικού οίκου (Αστραχανιδών), η Χίβα συνέχισε ως ημιαυτόνομη πολιτειακή οντότητα. Από το 1695 ωστόσο ήταν υποτελής στο χανάτο της Μπουχάρας, για αυτό και ο Βατάτζης τη θεωρούσε κομμάτι του Ουζμπεκιστάν. Ο Χαγάνος Ελμπάρς που αναφέρει ο Βατάτζης, είχε διοριστεί εκεί από τον χαγάνο της Μπουχάρας, ήταν Καζάκος και εκτελέστηκε το 1740 από το Σάχη Ναδέρ της Περσίας, όταν ο τελευταίος την κατέλαβε.¹¹⁰

107. Σύμφωνα με τις επιγραφές του Ὁρχον (στήλη Κουλ Τεγκίν, ανατολική πλευρά, σειρά 4), οι Κιργίζοι ήταν ένας από τους λαούς που, μαζί με τους Ρωμαίους, στα μέσα περίπου του 6ου αι. στείλανε πρεσβεία, όταν πέθαναν οι χαγάνοι Bumin και Istemi των Τούρκων, βλ. T. Talât, *A Grammar Of Orkhon Turkic*, Uralic and Altaic Series 69 (Indiana University Press, 1968), 264.,

108. Golden, *Introduction*, 405.

109. Grousset, *The Empire of the Steppes*, 482.

110. Στο ίδιο, 488.

Η Μπουχάρα αποτελεί το μεγάλο χανάτο της περιοχής που ο Βατάτζης ονομάζει Ουζμπεκία και επίσης το ισχυρότερο κέντρο πολιτικής επιρροής σε αυτή. Ο Βατάτζης, που βρέθηκε εκεί στα 1729, όπως αναφέραμε, τη θεωρεί καθέδρα των Σκυθών, που κάποτε εξουσίαζαν το Κασκάρι (Κασγκάρ) και τη συνδέει με τον Τζέγκις Χαν αλλά και τον Ταμερλάνο, από τη «Σαμαρκανδία». Στο Υπόμνημά του στο χάρτη, αναφέρει, στην παράγραφο υπό τον αριθμό 9:

Μπουχαρία, πόλις οὐ μικρά, μητρόπολις τοῦ οὐζμπεγιστανίου, καὶ καθεδρὰ τοῦ χάνη. κατ' ἐμέδῃ ἦν χάνης, οὗ τὸ ὄνομα Ἀμπουλφεήζ χάν. παρὰδὲ τῶν ἐκεῖ ὀνομάζεται, καὶ πατισᾷ. τῇ θρησκείᾳ μωχαμετάνος, ὥσπερ καὶ ὅλον τὸ οὐζμπεγιστάνι. ἔχει καὶ ἴδιον Νόμισμα χρυσοῦν, ὡς ὧδε χαρακτηρίζεται. Ἐνταύτῃ τῇ πόλει ὀδυνηρόν τί σκωλήκων εἶδος ὁποίων μελῶν τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων τύχει ἐκφύεται, ὃ ἡμέραν παρ' ἡμέραν παρὰ τῶν πασχόντων συρόμενον, τοῦ ἀποσπασθῆναι ἕως, δύο καὶ τρεῖς πῆχεις ἐπιμηκύνεται.

Ο χαγάνος Ἀμπουλφεήζ (Abu'l-Faiz Khan, 1711–1747) που ήταν ο ηγεμόνας της πόλης και του χανάτου ανήκε στη δυναστεία των Τζανιδών ή Ασπραχνηδών, οικογένειας που, όπως αναφέραμε παραπάνω, είχε μεταναστεύσει από το Ασπραχάν, όταν αυτό έπεσε στα χέρια των Ρώσων στα 1554. Έκτοτε, η Μπουχάρα διοικούνταν από τον παραπάνω κλάδο των Τατάρων από το Ασπραχάν, έως και το 1740, οπότε ο μεγάλος σάχης Ναδάρ της Περσίας την κατέλαβε, ορίζοντας τον Ώξο ποταμό ως σύνορο ανάμεσα στα δύο βασίλεια.¹¹¹

Σε συνάφεια με το χανάτο των Ουζμπεκών, αναφέρει ο Βατάτζης το Τουρκιστάνι (Τουρκεστάν) που τοποθετεί στο χάρτη βόρεια της Βουχάρας και το Κασγκάρ (αρ. 8), γνωστή όαση στο δρόμο του μεταξιού,¹¹² ανατολικά του Τουρκεστάν:

Κασκάρι, ἐπαρχία εὐμοιρούσα, καὶ πόλεων καὶ χωρῶν, πρὸς ἅς, οὐκ ὀλίγον τὸ μωχαμεθικὸν πολυάνθρωπον. ὑπῆρχεδὲ τὸ πάλαι ὑπὸ τῆς Μπουχ[α]ρικῆς ἐξουσίας. ἔστι δὲ ἐν αὐτῇ καὶ χρυσὸς ἀμμόδης.

Μιλάει επίσης για τη Σαμαρκάνδη, τόπο γέννησης του Τιμούρ:

Σαμαρκάντι, κάστρον ἐν τῷ οὐζμπεγιστάνι, καὶ πατρίς τοῦ Ταμερλάνι, ὃν τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Μιζτεμίρ ἀξάκ κουρεχέν.

Προς νότο τοποθετεί το Μπάλχ (αρχαία Βάκτρα), γνωστό επίσης κόμβο στο δρόμο του μεταξιού και το Μπεδεκσάνι (Μπαταζάν, βλ. χάρτης αρ. 11):

Μπεδεξάνι, κάστρον, ὃ ὑπῆρχε ποτὲ ἐπ' ἐξουσίας τῆς Μπουχαρίας. ἔχον δὲ ἐκεῖ πλησίως καὶ ὄρη, (τανῦνδὲ ὑπὸ

111. Στο ίδιο, 486.

112. Lucette Boulnois, *The Silk Road*, μετάφρ. D. Chamberlin (London: Allen & Unwin, 1966), 63. H. Uhlig, *Ο δρόμος του μεταξιού. Αρχαίοι πολιτισμοί ανάμεσα στην Κίνα και τη Ρώμη*, μετάφρ. Ι. Λεμπέση-Μουζακίτη (Αθήνα, 1999), 354–55.

τῆς τοῦ κάστρου κυριεύοντος ἐξουσίας) ἐξ ὧν οἱ τίμιοι λίθοι, οὓς τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Λάλ, παρὰ δὲ Ρωμαίοις, καὶ Ἰταλοῖς, Μπαλάσια, καὶ παρ' ἄλλοις, ρουμπιμπαλὲ. καὶ ἔτι πρὸς τούτοις, ὑπὸ τῆς αὐτοῦ ἐξουσίας, καὶ οὐμακράν τοῦ κάστρου ἔστιν ὄρη, ἐξ' ὧν ἡ πέτρα, ἦν τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Λαζιβέρτ, παρὰ δὲ Εὐρωπαίοις, Λάπις λάζουλι.

Τέλος, στο νότο πάλι, δίνει πληροφορίες για τα ἀγρία ογοιζικά φύλα (Τουρκομάνοι) που νέμονταν την περιοχὴ νοτίως της Αράλης ἕως τα σύνορα με την Περσία. Αναφέρει τους Αράλους, που μάλλον εἶναι ημινομάδες Τουρκομάνοι και φυσικά τους ἴδιους τους Τουρκμένους, που εἶναι πολυάριθμοι ἀλλὰ διασπασμένοι σε φατρίες και φυλές που μάχονται ἡ μια την ἄλλη, ὅταν δεν κάνουν επιδρομὲς στους γείτονές τους. Ὅπως αναφέρεται στο χάρτη:

Τουρκμένοι, καὶ τοὶ μωχαμετάνοι. Ἔθνος πολυάνθρωπον, αὐτοκέφαλον, καὶ κεχωρισμένον κατὰ φυλὰς και γένη, σκηνόβιον, καὶ πολεμικώτατον, τὴν ἵππικὴν ἐς ἄκρον ἀσκούμενον, ἐπεὶ καὶ οἱ ἵπποι τούτων σὺν τῇ ὥραιότητι, καὶ τὸ ὠκύποδον ἔχουσι οἰκονομεῖται δ' ὁ βίος αὐτῶν, τῇ θήρᾳ, καὶ τῇ πρὸς τοὺς ἀλλογενεῖς ληστεία, καὶ τῇ ἄρπαγῇ.

Ύστερα ἀπὸ τους «Κασάτζκους» (Καζάκους), μακριά, πρὸς την Ανατολὴ μνημονεύει ὅτι ζεῖ το νομαδικὸ και ἀνδρεῖον ἔθνος των Κονδόσηδων, που μοιάζουν με τους Καλμούκους. Εἰδὼ δεν εἶναι δύσκολο να γίνουν ταυτίσεις, παρὰ το γεγονός ὅτι το ἐθνὸνυμο «Κονδόσηδες» δεν εἶναι καταγεγραμμένο σε κάποια ἄλλη πηγὴ, τουλάχιστον ἀπὸ ὅσο γνωρίζω. Ὅπως αναφέρει ο Βατάτζης, οἱ Κονδόσηδες παλιότερα υποδούλωσαν την Κίνα (που την καλεῖ και Κιτάιον, ὀνομασία γνωστὴ ἀπὸ τον Μάρκο Πόλο),¹¹³ ἐκμεταλλευόμενοι τον ἐμφύλιο πόλεμο που εἶχε ξεσπάσει. Ο ἕνας ἀπὸ τους ἀντίπαλους βασιλιάδες, αναφέρει, κάλεσε τους Κονδόσηδες, οἱ οποίοι πέρασαν το Μακρὸ Τεῖχος, συνέτριψαν ὅλους τους Κινέζους, ο στρατηγὸς τους ἐγένε βασιλιάς της χώρας και ἐξακολουθεῖ ὡς σήμερα ἡ γενιά του να βασιλεύει στο Κιτάι. Ὅτι πρόκειται για Καλμούκους και μάλιστα για αὐτούς που ἀποκαλοῦνται Καρακαλμούκ (οὓς καὶ καρακαλμούκ ὀνομάζουσι, δηλαδὴ Μάυρους Καλμούκους), φαίνεται ἀπὸ το χάρτη του, ὅπως αναφέρει κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ το ἐθνὸνυμο (βλ. τον αρ. 29 στον κατάλογο με τα ὀνόματα του κυρίως χάρτη). Ἀλλωστε, το ἐθνὸνυμο Καρακαλμούκ αναφέρεται σε μια ἀπὸ τις πολλὲς ἐπιμέρους φατρίες που ἀποτελοῦσαν τὴ συνομοσπονδία των Οἶρατῶν, γνωστὴ και ὡς Ολιότ.¹¹⁴ Τα ὅσα αναφέρει για τὴ θρησκεία των Κονδόσηδων παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, αφοῦ κάνει λόγο για τον Δαλαί Λάμα και τον Βουδισμό, που δεν ἔχει σε πολὺ ἐκτίμηση:

Παρ' αὐτοῖς δὲ τοῖς Κόνδοσοις εἶν' κι αὐτὸς ὃν θρυλλοῦσιν,

113. Μάρκο Πόλο, *Ταξιδεύοντας*, μετάφρ. Χ. Ξενούλης (Αθήνα, 1982), 133, 153, 154 (Κατάι).

114. Владимир Дацышен, *Очерки истории Монголии в XIX – первой четверти XX вв* (Littres, 2017), 21.

ὄν καὶ λατρεύουσιν αὐτοὶ κεῦλαβῶς προσκυνοῦσι,
λέγω δ' ὁ Δαλαΐ Λαμᾶς, ὡς αὐτοὶ τὸν καλοῦσι,
περὶ οὗ καὶ πολλὰ μωρὰ αὐτ' ὅλοι φλυαροῦσι.
Αὐτὸς δ' εἶπω τρόπον τινὰ ἔχει ὡς αὐθεντίαν
καὶ ἐξουσίαν ἴδιαν στὴν εἰδωλολατρίαν·
τάττει καὶ διατάττει γὰρ, ἀνάγει καὶ κατὰγει,
σώζει, κολάζ' ὃν βούλεται, καὶ τινὰν δὲν ρωτάει·
καὶ γὰρ οἱ τοῦτου λατρευταὶ ἐς τοσοῦτον μωραίνουν,
τὸν Δαλαΐ Λαμᾶ αὐτὸν ποτὲ δὲν τὸν πεθαίνουν.
Λέσι δὲ καὶ μωραίνουσι πῶς αὐτὸς, σὰν γηράση,
δὲν θνήσκει ὥσπερ ἄνθρωπος ἀλλὰ πάλιν νεάζει·
περὶ αὐτοῦ κι ἄλλα πολλὰ λέσι μεστὰ ἀνοίας
μωρίας καὶ πολυειδοῦς ἀπάσης Φλυαρίας.
Ἄλλ' ἐμοὶ δὲ ὥσπερ δοκεῖ, ὡς δὲ καὶ ἐνωτίσθην
ἐκ τινων τούτων νουνεχῶν, αὐτὸ ἐγὼ ἐπέισθην
ὡς ὅτι ὁ Δαλαΐ Λαμᾶς φατρίαν ποίαν ἔχει
ὑπουργοῦσαν, συμπράττουσαν στὰ τῆς θρησκείας ἔθῃ·
οἱ δ' αὐτῆς ὀνομάζονται οἱ μὲν πρῶτοι λαμαῶδες,
οἱ δεῦτεροι μαντζῆδες δὲ, ἅπαντες λατρευτάδες·
αὕτη δ' ἡ φατρία αὐτὸν ὅλως τὸν ἐκθειάζει,
κι αὐτὸς δ' ὅστις κατὰ καιρὸν αὐτὴν τὴν ἐδοξάζει·
κι οὕτω χεὶρ χεῖρα νίπτουσα, τὸ τοῦ λόγου εἰπεῖν με,
σκηνὴν τοιούτην παίζουσι' ὡς ἐκείνους ποῦ πλανοῦνται.
Εἶπω κι αὐτ', ἀναγνώστα μου, καὶ τοῦτο γίνωσκέ το,
κι ὡς χρήσιμον δὲ καὶ αὐτὸ καλὰ ἀνάγνωσέ το,
ὡς ὅλοι οἱ τοῦ τάγματος κι ὑπουργοὶ τῆς θρησκείας
ταύτης λέγω τῆςμιαρᾶς, τῆς εἰδωλολατρείας,
ἅπαντες ἄγαμοι τελοῦν τῷ σωφροσύνης λόγῳ,
τὰ δ' ἐν κρυφῇ πάντα αὐτῶν εἶν' σὺν τῷ διαβόλῳ.¹¹⁵

Οἱ Κονδόσηδες εἶναι οἱ Οἰράτες καὶ τὸ κράτος τους ταυτίζεται με τὸ χανάτο τῆς Τζουγκαρίας. Ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς Οἰράτες καὶ ὄχι γιὰ τὰ φύλα τῶν Μαντσού, που, ὅπως εἶναι γνωστό, κατέλαβαν τὴν Κίνα καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ομόθρησκα μογγολικά φύλα, προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Κονδόσηδες, ὅπως θα δούμε στὴ συνέχεια τοποθετοῦνται καὶ πολὺ δυτικά (ανατολικά τοῦ Ιαζάρτη), ὁπότε προφανῶς ταυτίζονται με τοὺς Καλμούκους (κάποιοι ἐκ τῶν ὁποίων, ὅπως ἀναφέραμε, εἶχαν μετοικήσει καὶ βόρεια τῆς Κασπίας). Επίσης, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βατάτζης ἀναφέρει ὅτι μοιάζουν με τοὺς Καλμούκους, ἐνῶ στὸ ὑπόμνημά του στὸ χάρτη γιὰ τοὺς Κονδόσηδες (αρ. 5) ξεκαθαρίζει:

Κόνδοσι, Ἔθνος πολεμικόντε, καὶ πολυάνθρωπον, τὰ ἦθη καὶ τὸν βίον σὺν τῇ εἰδωλολατρείᾳ, ὅμοιον ὡς ἐντῷ πρῶτῳ, καὶ δευτέρῳ ἀριθμῷ, ἐν οἷς τὰ τῶν Καλμούκων δεδήλωται. ὁ δὲ τοῦτου ἄρχων κατὰ πάντα ὢν αὐτοκέφαλος

115. Vatatzēs, *Voyages*, 265-266 (στ. 289-318, β' μέρος).

ἄρχει μετὰ πληρεστάτης ἐξουσίας, καὶ αὐτοθελήσεως. ἡ δε τούτου ἄρχη κατὰ διαδοχὴν τοῦ γένους εἰσέρχεται, παρ' οἷς ἐστί, καὶ ὁ τὴν εἰδωλολατρεικὴν τούτων ἀπάντων διατάττων λατρεῖαν, ὃν ὀνομάζουσι Δαλαϊλάμα, τούτῳ δέ, οὐ μόνον εὐπειθῶς ὑπακούουσι, ἀλλ' ὥς καὶ τερατουργῶ, μετὰ φόβου λατρεύουσι. ὥς ἐκτοῦ γήρους φασὶ τούτον ἀνανεούμενον, καὶ ἐνπάσῃ ἡλικίᾳ (ὅταν αὐτῷ βούλῃ) μεταμορφούμενον, καὶ ἄλλα τούτοις παρόμοια ἀνοίας μεστὰ, περὶ τούτου οἱ βάρβαροι τερατεύονται.

Εἶναι προφανές ὅτι δεν πρόκειται για τοὺς Μαντσού (τοὺς οποίους ἄλλωστε ταυτίζει με τοὺς Κιταί, δηλαδὴ Κινέζους) καὶ ὅτι με τὴν προηγούμενη ἐξιστόρηση γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κίνας, ἀναφέρεται στὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Μογγόλους τοῦ Τζέγκις καὶ Κουμπλάι Χαν καὶ συνδέει, σωστά, τὰ δύο ἔθνη (αφοῦ εἶναι συγγενικά καὶ μογγολικά – με τὴ γλωσσολογικὴ διάσταση τῆς λέξεως), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Οἰράτες δεν θεωροῦνταν ἀπευθείας ἀπόγονοι τοῦ Τζέγκις Χαν.¹¹⁶

Ανατολικά τῶν Κονδόσηδων, ὁ Βατάτζης τοποθετεῖ τὸ νομαδικὸ φύλο τῶν Αἰζόφ (Ζόφηδες), που παλιά, ὅπως λένε οἱ ἴδιοι, καθὼς ἀναφέρει, προσκυνοῦσαν ἐπίσης τὸν Δαλαί Λάμα. Παραδόξως, Βόρεια τῶν Ζόφηδων τοποθετεῖ τὴν Κιταΐαν (Κίνα), νότια τὴν Ἰνδία καὶ ἀνατολικά τὸν Ἰνδικὸ ὠκεανό. Πρόκειται γιὰ πληροφορίες τὶς οποίες, καθὼς ἀναφέρθηκε, συντρόφευσε με χάρτη, που δημοσίευσε ὅταν ἦταν στὸ Λονδίνο (βλ. στὸ τέλος).¹¹⁷ Ὁ χάρτης τοῦ δείχνει στὰ ἀνατολικά ὅρια μιὰ περιοχὴ με τὸ ὄνομα «Ζοφχάνης», στὰ βόρεια τῆς Κασγκάρ καὶ τῶν Κιργίζων ἀλλὰ νότια τοῦ Τουρφάν (τὸ οποίον εἶναι βέβαια λάθος τοποθετημένο, ἀλλὰ σωστά τὸ δείχνει ὑπὸ τὴν ἐξουσία «τοῦ Κιταΐου», δηλαδὴ τῆς Κίνας). Θὰ μπορούσε νὰ υποτεθεῖ ὅτι οἱ Ζόφηδες εἶναι οἱ Θιβητιανοί. Ωστόσο, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρει ὅτι εἶναι ἴδιοι με τοὺς Κονδόσηδες (δηλαδὴ τοὺς Οἰράτες καὶ τοὺς Καλμούκους) δείχνει ὅτι προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιο μογγολικὸ φύλο, εἴτε τῆς συνομοσπονδίας τῶν Οἰρατῶν ἢ τῆς ἀντίπαλῆς τῆς συνομοσπονδίας, τῶν ἀνατολικῶν Μογγόλων (Καλχά). Στὸ Υπόμνημα στὸ χάρτη τοῦ ἀναφέρει, ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 6:

Ζοφχάν, ἄρχηγος ἔθνους παρομοίου τοῦ Κόνδοσι, ὃν ὁ βίος καὶ τῶν ἐν σκηναῖς περιφέρεται. πρὸς οἷς φύεται καὶ τὸ ῥεο-βάρβαρον, καὶ παρ' αὐτοῖς Δαλαϊλάμας γεννηθῆναι, καὶ τοῖς πρὸ τούτου ἑτεραπεύοντο.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς Κοσούτ Οἰράτες τοῦ Θιβέτ (γνωστοί ὡς Μογγόλοι τοῦ Qinghai ἢ Khoshut Μογγόλοι) ἢ ἀλλιῶς καὶ Μογγόλοι τῆς Ἀνω Μογγολίας, οἱ οποίοι στὸ τέλος τῆς δυναστείας τῶν Míng (Mín, dà míng/大明) ἰδρύουν με τὴ βοήθεια τοῦ 5^{ου} Δαλαί Λάμα ἕνα χανάτο μεγάλο σε ἔκταση ὅσο τὸ Θιβέτ, ὑπὸ τὸν Güshi Khan. Οἱ Κοσούτ, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ τέσσερα ὁμόσπονδα φύλα τῶν Οἰρατῶν, μέρος τῶν οποίων μετανάστευσε καὶ πρὸς τὸν Βόλγα. Στὰ 1636 ὁ Güshi Khan τῶν Κοσούτ κατέλαβε μιὰ μεγάλη περιοχὴ τοῦ Amdo (βόρειο-ἀνατολικὸ Θιβέτ) καὶ στὴ συνέχεια, με ἀφορμὴ τὴν προστασία τοῦ Δαλαί Λάμα Nag-dbang bLo-bzang, ἡ ἐξουσία τοῦ ἀναγνωρίστηκε σε ὅλο τὸ Θιβέτ

116. Khodarkovsky, *Where two worlds met*, 7.

117. Vatazēs, *Voyages*, 267.

και ο ίδιος ανακηρύχθηκε προστάτης και προσωρινός εφημέριος της Λαμαϊκής εκκλησίας. Μέχρι το θάνατό του, οι Κινέζοι τον αποκαλούσαν Χαγάνο του Θιβέτ.¹¹⁸

Το «καὶ παραντοῖς Δαλαῖλαμάς γεννηθῆναι» προφανώς αναφέρεται στον 4^ο Δαλάι Λάμα (περίοδος από 1601–1617), με το όνομα Yon tan rgya mtsho (Yonten Gyatso), ο οποίος ήταν απόγονος του Μογγόλου χαγάνου Altan του οίκου των Tümed (απόγονοι με τη σειρά τους του Μογγόλου χαγάνου Kubilai) και χάρη στον οποίο οι σχέσεις της λαμαϊκής Εκκλησίας, ειδικότερα του τάγματος Gelukd/Ge lugs (*Τάγμα Συστήματος της Αρετής*), και των Μογγόλων Χάλχα έγιναν πολύ στενές.¹¹⁹

Συνεπώς τα στοιχεία που είχε ο Βατάτζης για τις ανατολικότερες χώρες, όταν βρισκόταν στο Λονδίνο και σχεδίαζε τους χάρτες του, ήταν αρκετά αλλά μάλλον συγκεχυμένα, ώστε να μπορέσει να σχεδιάσει περιοχές ανατολικότερα με μεγαλύτερη ακρίβεια και να τοποθετήσει σωστά λαούς και έθνη, όπως αναφέρει στο υπόμνημά του (βλ. το σχετικό G2 στο Παράρτημα για τον Βατάτζη):

[...] Λεκτέον καὶ τοῦτοδὲ, εἰ καὶ ἐκ τῶν φαινομένων ὧδε ὁρίων περαιτέρωτι τῶν μπασκίρων, τουρφάντε, καὶ ζοφχάν οἱ τόποι ἐστήκασιν. καὶ τὰ καλμούκων ἔθνη ἐκτείνονται ἄλλ' ὅμως το πεδίον τοῦ τὸ μέχρι ἐκεῖ ἐν ἐστὶ καὶ τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χάρτῃ σημειωθέντων ἔθνων αὐτῶν ἐστὶ μόνιμον εἰ καὶ ταῦτα ἀλλήλοις εἰσὶ πολέμια ἄλλ' οὐδὲν ἄλλο ἔθνος ἐντὼ μεταξύ τούτων εὐρήσεται, ταδ' ἔξαντων καὶ ἐπέκεινα οὐκ ἐμὸς ὁ λόγος, ἀλλ' ἄλλοις ἔστω.

Το γεγονός αυτό φαίνεται και από τη σχεδίαση του χάρτη, όπου ανατολικότερα της Αράλης, ο χάρτης αποκτά λανθασμένη κατεύθυνση στον άξονα Βορρά-Νότου (τοποθετεί για παράδειγμα το Τουρφάν ακριβώς βόρεια της Κασγκάρ, ενώ είναι ακριβώς δυτικά της και ελαφρώς βορειότερα). Βέβαια, ο Βατάτζης έκανε τις απαραίτητες διορθώσεις προηγούμενων συγγραφέων για την Κεντρική Ασία, την οποία ο ίδιος γνώριζε καλά. Έτσι, αναφέρεται στο λάθος των «παλαιών» που πίστευαν ότι ο Ώξος και ο Ιαξάρτης χύνονταν στην Κασπία και όχι στην Αραλική θάλασσα (πράγματι, μια ματιά στον χάρτη του Σπαθάρη που δημοσίευσε ο μοναχός Anril το αποδεικνύει). Αναφέρει μάλιστα σχετικά με τη θάλασσα της Αράλης ότι ήταν αυτός ο ίδιος που για πρώτη φορά την αποκάλυψε στην Ευρώπη: «κείς τὴν Λονδῶν τὴν δέχθησαν ευχαρίστως οἱ ὅσοι // σοφοὶ ποῦ καταγίνονται τῇ γεωγράφῳ γνώσει».¹²⁰

Ο Βατάτζης θέλησε από τη Βουχάρα να πάει στην Ευρώπη μέσω Ινδίας. Το ταξίδι ως την Ινδία κρατάει, όπως αναφέρει, δύο εβδομάδες, με ανάπαυση. Ως πρώτο κάστρο των Ινδών αναφέρει την *Καμπίλ* (Καμπούλ), πράγμα που δείχνει ότι προεκτείνει την Ινδία δυτικότερα του Ινδού ποταμού, αμέσως νότια του Ινδοκούς (Ινδικού Καυκάσου), τηρώντας τις γεωγραφικές αντιλήψεις από την αρχαιότητα. Το ταξίδι του ματαιώθηκε από το φύλο των Κιπτζάκων (προφανώς πάλι οι Καζάκοι, τους οποίους ταυτίζει με το τουρκικό έθνος που ήταν η ραχοκοκκαλιά της Χρυσής Ορδής, τους Qırchaq) που «έπεσε» μεταξύ Σουγδιάς (Σογδιανής) και Ινδίας και έκαναν «άβατον» τον δρόμο της Ινδίας,¹²¹ το γνωστό

118. Grousset, *The Empire of the Steppes*, 522–24.

119. John Powers και David Templeman, *Historical Dictionary of Tibet* (Lanham, MD: Scarecrow Press, 2012), 738–39.

120. Vatazēs, *Voyages*, 269.

121. Στο ίδιο, 276.

δηλαδή δρόμο που μέσω Καμπούλ και ποταμού Κωφήνος έβγαζε στη σημερινή ΒΔ Ινδία.¹²² Έτσι αναγκάστηκε να επιστρέψει μέσω του Ώξου, κάνοντάς μας λόγο για το Χορασάν, την Περσία, το όρος Ταύρος (που από τα αρχαία χρόνια πίστευαν ότι χώριζε την Ασία στα δύο), την Υρκανία κλπ και στη συνέχεια για χώρες της Ευρώπης, με τις οποίες τελειώνει την αφήγησή του.

Συμπεραίνουμε ότι οι πληροφορίες του Βασιλείου Βατάτζη για την Κεντρική Ασία είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, δεδομένου ότι οφείλονται κυρίως στα ταξίδια που έκανε ο ίδιος. Έχει γνώση ορισμένων αρχαίων πηγών, κυρίως του Διονυσίου Περιηγητή, τον οποίο και μνημονεύει στο έργο του. Επίσης, στο Λονδίνο, όπου σχεδίασε το χάρτη του, είναι σαφές ότι έλαβε υπόψη του την ευρωπαϊκή γεωγραφική εμπειρία της εποχής, δεν απέφυγε όμως ορισμένα λάθη στο ανατολικότερο τμήμα των εδαφών και λαών που περιγράφει, τα οποία βέβαια ήταν ακόμη σχεδόν άγνωστα και στους Ευρωπαίους. Γενικά, αν ληφθούν υπόψη και οι πληροφορίες του για την ανατολική Ευρώπη, κυρίως τη Ρωσία, και για την Περσία, λιγότερο, που μας παρέχει στο πρώτο μέρος, το έργο του Βατάτζη αποδεικνύεται πολύτιμη πηγή για την ιστορία και γεωγραφία της Κεντρικής Ασίας.

Ο Βατάτζης ταξίδεψε σε μια εποχή που οι μεγάλες αυτοκρατορίες εξερευνούσαν και χαρτογραφούσαν το γεωγραφικό χώρο της κεντρικής Ευρασίας με απώτερο σκοπό την οριοθέτησή του και τη διανομή του. Η ρωσική αυτοκρατορία, έχοντας εντάξει τη Σιβηρία, προχωρούσε προς το νότο, χρησιμοποιώντας τους νομάδες Καλμούκους και τους έφιππους Κοζάκους ενάντια στους Καζάκους και στα άλλα απομεινάρια της Χρυσής Ορδής.¹²³ Αυτά τα τελευταία (δηλαδή οι Νογκαϊτες, Τάταροι, Τσουβάσοι και Μπασκίροι Βούλγαρους και Καζάκοι) η Ρωσία προσέγγιζε, ενίοτε, και με ειρηνικό τρόπο, μέσω των πιστών στο ρωσικό στέμμα μουσουλμάνων Τατάρων εμπόρων των περιοχών του Καζάν και του Αστραχάν, τα οποία είχε κυριεύσει στα μέσα του 16^{ου} αι.¹²⁴

Με τους Καζάκους οι σχέσεις της Ρωσίας είχαν ξεκινήσει τον 16^ο αιώνα, όταν ο Καζάκος χαγάνος Τεβεκέλ απέστειλε πρεσβεία στη Μόσχα το 1594 έχοντας ως αίτημα στρατιωτική συμμαχία ενάντια στους Νογκαϊτες,¹²⁵ ωστόσο, για τα επόμενα εκατό χρόνια, οι επαφές Ρώσων και Καζάκων δεν ήταν έντονες. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα (περίπου την εποχή που γεννήθηκε ο Βατάτζης) οι Καζάκοι, στα ανατολικά (δηλαδή η Μεγάλη Ορδή), και οι Κιργίζοι βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία των Οϊρατών της Τζουγκαρίας, οι οποίοι τους πίεζαν να εγκαταλείψουν το Ισλάμ και να ασπαστούν τον Βουδισμό. Από τα δυτικά, οι Ρώσοι μετακινούσαν τις θέσεις τους όλο και πιο νότια.¹²⁶ Η πίεση από τα βόρεια, τόσο από τους Ρώσους όσο και από τους Οϊράτες, ανάγκασε τους Καζάκους να στραφούν ενάντια στα Ουζμπεκικά χανάτα της Χίβας και Μπουχάρας, τα οποία διοικούνταν από ντόπιες αριστοκρατίες που προέρχονται από κλάδους του οίκου του Τζέγκις Χαν, προκαλώντας εσωτερικά ρήγματα που τα

122. J. J. Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire (29 B.C. to A.D. 641)* (Oxford, 1969), βλ. χάρτης 5 (από τον Oxford Atlas), 52-53.

123. Ch. P. Atwood, 'Kalmyks (Kalmucks)', στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire* (New York: Facts On File, 2004), 288. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 130-46.

124. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 186.

125. Στο ίδιο, 147.

126. Στο ίδιο, 148.

έκαναν ευάλωτα.¹²⁷ Στα νότια, η Περσία, ειδικά την εποχή του Σάχη Ναδέρ, ενδιφερόταν να σταθεροποιήσει τα σύνορά της με τα χανάτα του βορρά, πράγμα που πρόσκαιρα κατάφερε. Πιο ανατολικά, στις περιοχές βόρεια των Ουράνιων Ορέων, στη δυτική Μογγολία, οι Ρώσοι ήρθαν σε επαφή με τους Οϊράτες (Καλμούκοι κι αυτοί). Σύντομα οι Οϊράτες τέθηκαν ανάμεσα στην πίεση της Ρωσίας και της Κίνας από τα νότια αλλά και των Χάλχα Μογγόλων από ανατολικότερα και μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, το χανάτο τους είχε καταρρεύσει και ενσωματωθεί στην Κίνα, κατά το μεγαλύτερο μέρος του.

Είχαν τεθεί πλέον οι βάσεις για την έξαρση του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού. Πράγματι, λίγες μόνο δεκαετίες αφού ο Βατάτζης πραγματοποίησε τα ταξίδια του, η Μεγάλη Αικατερίνη σκέφτηκε για πολύ λίγο να στείλει εκστρατευτικό σώμα στην Ινδία, σκέψη που προσπάθησε να υλοποιήσει το 1801, χωρίς, βέβαια, καμία επιτυχία, ο υιός της, Παύλος Α΄.¹²⁸ Μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα κατάκτησης και επέκτασης, που για τους Ρώσους είχε ξεκινήσει τον 16^ο αιώνα στη Σιβηρία, άνδρες σαν τον Βατάτζη λειτουργούσαν ως ανιχνευτές που ιχνηλατούσαν το έδαφος, συλλέγοντας πληροφορίες, υπό τον μανδύα του εμπορικού αντιπροσώπου.¹²⁹ Ο ίδιος φαίνεται ότι ήταν στην υπηρεσία του ρωσικού στρατού, αν κρίνουμε από τις σχέσεις που είχε με τον στρατηγό Βασίλι Γιακόβλεβιτς Λεβασόβ, ο οποίος τον χρησιμοποιούσε ως μεσάζοντα για να μεταφέρει μηνύματα στον Σάχη Ναδέρ, όπως αναφέρει κι ο ίδιος.¹³⁰ Ο στρατηγός Λεβασόβ ήταν και ο στρατιωτικός διοικητής των περιοχών του Ντερμπέντ και Μπακού, στις δυτικές όχθες της Κασπίας, και των επαρχιών του Σιρβάν, Γκιλάν, Μαζανδάρν και Αστραμπάντ (Γκολεστάν), στις νότιες όχθες της, τις οποίες οι Ρώσοι είχαν καταλάβει στον πόλεμο του 1722-23 και επέστρεψαν στους Πέρσες 10 χρόνια μετά, οπότε και αποχώρησαν.¹³¹ Ο Βατάτζης λοιπόν, εκτός από την επίσημη εμπορική ιδιότητά του, την οποία μας αναφέρει, είχε και ανεπίσημες, τις οποίες όμως δεν επιδεικνύει. Ο Μ. Axworthy πιστεύει ότι ο Βατάτζης εργαζόταν κυρίως στη Μόσχα και πραγματοποιούσε επισκέψεις στο εξωτερικό, ως ειδικός επί των περσικών υποθέσεων ή ως παραλήπτης αναφορών από πληροφοριοδότες στην Περσία, και ότι πηγαينوερχόταν στην Περσία έως την αποχώρηση των Ρώσων το 1735.¹³²

Ο δεσμός του Βατάτζη με τη ρωσική διοίκηση δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα του ότι η Μόσχα αποτελούσε το κέντρο των ταξιδιών του. Ο ίδιος φαίνεται ότι είχε αναπτύξει δεσμούς με τους χοσποντάρους των παραδουνάβιων ηγεμονιών, οι οποίοι όπως γνωρίζουμε ήταν ρωσόφιλοι και αντικαταστάθηκαν με Φαναριώτες από τον σουλτάνο μετά από την επανάσταση του Ντιμίτρι Καντεμίρ, έως την επανάσταση του 1821. Τίθεται το ερώτημα αν ο Βατάτζης είχε σχέσεις με τον Καντεμίρ, ο οποίος ήταν ηγεμόνας της Μολδαβίας, έχοντας σπουδάσει και στην

127. Στο ίδιο, 150.

128. Hopkirk, *The Great Game*, 2.

129. Ευάγγελος Βενέτης, 'Συνδυάζοντας Διπλωματία και Λογοτεχνία: Ο Βασίλειος Βατάτζης στο Ιράν [Combining Diplomacy and Literature: Vasileios Vatzatzes in Iran]', *Θησαυρίσματα* 47 (2017): 29.

130. Vatzatzēs, *Voyages*, 285.

131. Για την 'Περσική εκστρατεία' του Μεγάλου Πέτρου και του ρόλου του στρατηγού Λεβασόβ, βλ. И. В. Курукин, *Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия, 1722-1735* (Москва: Квадрига, 2010), *passim*.

132. Axworthy, 'Basile Vatzatzes and his History of Nāder Shāh', 342.

Κωνσταντινούπολη¹³³ και ο οποίος, μετά την αποτυχία του 1711, είχε καταφύγει στη Ρωσία όπου οι γνώσεις του για τους λαούς της Ανατολής, ειδικότερα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Περσίας, τον είχαν εντάξει στους κύκλους ακόμη και του Τσάρου Πέτρου Α΄, ως σύμβουλο¹³⁴. Κάτι τέτοιο είναι πολύ πιθανό, αν και χρειάζεται έρευνα στα σχετικά αρχεία του ρωσικού κράτους. Το γεγονός ότι ο Βατάτζης συνένταξε τα *Περσικά*, όπου η οπτική του για την πολιτική είναι βαθύτερη από ό,τι στο *Περιηγητικό*, δείχνει ότι είχε ασχοληθεί με την Περσία και σε θεωρητικό επίπεδο και δεν ήταν ένας απλός μεταφορέας μηνυμάτων και αναφορών. Είναι πιθανό, συνεπώς, να εκπαιδεύτηκε από τον Καντεμίρ και να χρησιμοποιήθηκε από αυτόν στα πλαίσια της συλλογής πληροφοριών για τις ανάγκες του ρωσικού κράτους και του ρωσικού στρατού.

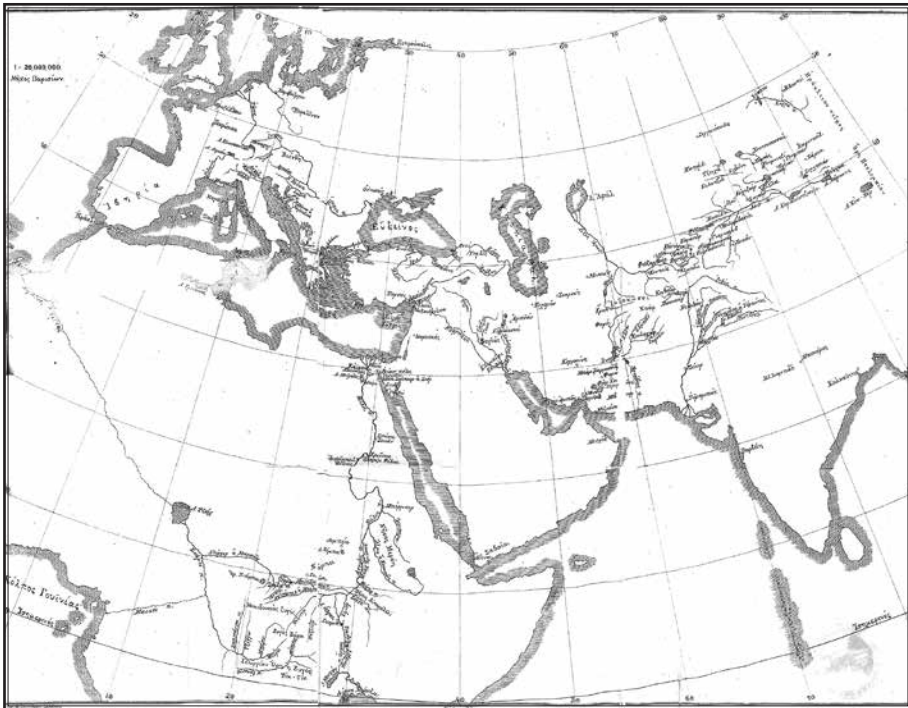
Φυσικά δεν ήταν μόνον οι Ρώσοι που ανέπτυσσαν εκείνη την περίοδο τα δίκτυα και τις μεθόδους συλλογής πληροφοριών και που ενδιαφέρονταν για την επέκταση της αυτοκρατορίας τους στην Κεντρική Ασία. Το ίδιο κάνανε και οι Βρετανοί, στα νότια (αν και θα χρειαζόταν ένας αιώνας και η αποτυχία στην Κριμαϊκό πόλεμο για να τελειοποιήσουν τις μεθόδους τους, με την ίδρυση του Topographical & Statistical Department ή T&S),¹³⁵ αλλά και οι Κινέζοι από τα ανατολικά. Την περίοδο, όμως, που ο Βατάτζης πραγματοποίησε τα ταξίδια του, η απόσταση που χώριζε τις τρεις αυτοκρατορίες ήταν ακόμη πολύ μεγάλη με τα ενδιάμεσα χανάτα και πριγκιπάτα να διατηρούν την πολιτική τους ανεξαρτησία. Ρωσία και Κίνα δεν είχαν αποκτήσει ακόμη κοινά σύνορα στην Κεντρική Ασία, πράγμα που θα γινόταν μετά το 1750, οπότε και οι Κινέζοι κατέλαβαν, αφενός την περιοχή της Κεντρικής Ασίας που σήμερα ονομάζεται Xinjiang και αφετέρου τα υψίπεδα του Θιβέτ, αποκτώντας άμεση επαφή με την Ινδία. Θα χρειαζόταν ακόμη ένας αιώνας αυτοκρατορικής επέκτασης για να συγκρουστούν τα ρωσικά, κινεζικά και βρετανικά συμφέροντα στο Αφγανιστάν, Xinjiang, Θιβέτ και ευρύτερα στην Κεντρική Ασία, οπότε και οι ενδιάμεσοι μικρότεροι αλλά ανεξάρτητοι παίκτες (τα χανάτα της Χήβα και Μπουχάρας, οι φυλές των Τουρκομάνων, οι ορδές των Καζάκων και το Χανάτο των Οϊρατών -Τζουγκαρία, οι πόλεις του Ταρίμι και το Θιβέτ) θα συνθλίβονταν ή θα έχαναν μεγάλο μέρος της ανεξαρτησίας τους. Αυτή είναι και η εποχή του Παναγιώτη Ποταγού που βρέθηκε (μάλλον από σύμπτωση) στην Κεντρική Ασία ακριβώς την εποχή της όξυνσης του αυτοκρατορικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε Ρωσία, Κίνα και Βρετανία για τη διανομή της Κεντρικής Ασίας. Το ταξίδι του το εξετάζουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

133. А.И. Бабий, *Дмитрий Кантемир*, Мыслители прошлого («Мысль», 1984), 17.

134. Στο ίδιο, 28–30. Robert D Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 2009), 37.

135. William Beaver, *Under Every Leaf: How Britain Played the Greater Game from Afghanistan to Africa*, 2019, 16.

3. Παναγιώτης Ποταγός

Ο Παναγιώτης Ποταγός ή Ποτάγας γεννήθηκε το 1839 στη Βυτίνα Γορτυνίας, τη χρονιά, δηλαδή, που, πολύ μακριά από την πατρίδα του και σε μια χώρα που θα επισκεπτόταν στο μέλλον, ξεκινούσε ο πρώτος Αγγλο-Αφγανικός πόλεμος (1839-1842).¹³⁶ Ο Ποταγός παρακολούθησε μαθήματα στη Νομική σχολή, που διέκοψε, και στη συνέχεια γράφτηκε στην Ιατρική, όπου και ανακηρύχθηκε αριστούχος διδάκτορας. Έκανε τρία μεγάλα ερευνητικά ταξίδια, δύο στην Ασία και ένα στην Αφρική. Πέθανε το 1903 σε ηλικία 64 ετών.¹³⁷ Στον Πρόλογο του έργου του αναφέρει τις προσπάθειες που έκανε, για να δημοσιεύσει τις περιηγήσεις του, που ευοδώθηκαν μόνο μετά από θετικότατη εισήγηση του Πρύτανη Π. Κυριακού, παθολόγου, και έξοδα του Εθνικού Πανεπιστημίου (έτος 1883), αφού είχε προηγηθεί θετική σύσταση εκ μέρους της Γεωγραφικής Εταιρείας των Παρισίων.¹³⁸

Από τους αρχαίους συγγραφείς ο Ποταγός χρησιμοποιεί κυρίως τον Στράβωνα και τον Πτολεμαίο αλλά και τον Αρριανό, τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφώντα και τον Ισίδωρο, παράλληλα με την Αγία Γραφή και τον Κοσμά Ινδοκοπλεύστη.¹³⁹ Στο έργο του στηλιτεύει τα γραφόμενα από τον Μάρκο Πόλο και άλλους περιηγητές, κατηγορώντας τους ότι δεν επισκέφθηκαν όλους τους τόπους που αναφέρουν, κάτι όμως για το οποίο κατηγορείται και ο ίδιος, από άλλους συγγραφείς, που κρίνουν το έργο του. Ο Richard Hill για παράδειγμα, τον κατατάσσει στην κατηγορία των «ψευδο-ταξιδιωτών» (*pseudo-voyageurs*), ειδικότερα σε ότι αφορά στις περιγραφές του για την Αφρική (Νότια Αίγυπτο και Σουδάν), καθώς, όπως λέει, κανένας από αυτούς που ο Ποταγός λέει ότι συνάντησε στις πορείες του δεν τον αναφέρουν, ενώ δεν δηλώνει τους πόρους που του επέτρεψαν να πραγματοποιήσει τα ταξίδια αυτά.¹⁴⁰ Ο Hill, ωστόσο παραδέχεται ότι δεν είναι και τόσο σίγουρος, καθώς έχει επιβιώσει η μαρτυρία του σπουδαίου Ρωσο-Ελβετού βοτανολόγου Johann Albert von Regel, ο οποίος λέει ότι καθώς ερευνούσε για φυτά στο Τουρκεστάν, άκουσε στο Τουρφάν για έναν Φράγκο (δηλαδή Ευρωπαίο) γιατρό που είχε περάσει μερικά χρόνια πριν από εκεί με φάρμακα και έναν σκύλο.¹⁴¹ Ο Regel, που πραγματοποίησε έρευνες στο Τουρκεστάν από το 1877 έως το 1885, είχε διοριστεί στην Κούλτζα (πόλη από την οποία, όπως αναφέρεται παρακάτω, επίσης είχε περάσει ο Ποταγός, τουλάχιστον σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το 1872, καθώς επέστρεφε από τη Χάμια).

136. B. Hopkins, *The Making of Modern Afghanistan* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 34.

137. Παναγιώτης Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, Β' έκδοση (Αθήνα: Εκάτη, 2009), I–IV Για τον Ποταγό έχουν γραφτεί αρκετά στην ελληνική βιβλιογραφία όπου και αναλύεται εκτενώς η βιογραφία του, βλ. Κωνστ. Φ. Σκόκου, «Ο μέγας Έλλην περιηγητής Παναγιώτης Ποταγός (σκιαγραφία)», στο *Έθνικόν ήμερολόγιον*, 1904, 96–100. Μεθοδίου Κοντοστάνου, *Παναγιώτης Ποταγός. Ιστορική μονογραφία* (Κέρκυρα, 1950). Φώτης Κόντογλου, *Φημισμένοι άντρες και λησμονημένοι* (Αθήναι, 1942), 91–127.

138. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, ii.

139. Στο ίδιο, vii.

140. Richard Hill, 'The African Travels of Panaghiotis Potagos 1876-1877', *The Geographical Journal* 134, τχ. 1 (1968): 58. Βλ. και Anne Karakatsouli, «« Un explorateur précolonial à l'ère de l'expansion des empires », *Astrolabe [En ligne]*, 9 Μάρτιος 2011, URL : <https://astrolabe.msh.uca.fr/mars-avril-2011/dossier/un-explorateur-precolonial-l-ere-de-l-expansion-des-empires>, την υποσημείωση 11.

141. Hill, 'The African Travels', 58. Πράγματι ο Ποταγός είχε κι έναν σκύλο μαζί του εκτός από το αλόγό του (τον Μουνσίμπαση) και ένα γαϊδούρι, βλ. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 109. Βλ. επίσης Karakatsouli, «« Un explorateur précolonial », υποσημ. 21.

Ένας άλλος λόγος που κάποιος μπορεί να είναι δύσπιστος απέναντι στον Ποταγό είναι η εποχή που φαίνεται να πραγματοποιήσει το ταξίδι του. Ο Ποταγός επισκέφτηκε την Κεντρική Ασία σε μια εποχή που ο πολιτικός ανταγωνισμός ανάμεσα στις τρεις αυτοκρατορίες (Ρωσία, Βρετανία και Κίνα) είχε κορυφωθεί, γεγονός που εκφραζόταν με τοπικούς πολέμους, επαναστάσεις, αποστολές κατασκόπων και γενικότερα με την επικράτηση της βίας. Η ρωσική αυτοκρατορία είχε, βέβαια, εδώ και δύο αιώνες σύνορα με την Κίνα στην Άπω Ανατολή, αλλά από τα μέσα του 18^{ου} αι. είχε αποκτήσει και νέα στην Κεντρική Ασία (αυτά που όριζαν τα λεγόμενα δυτικό και ανατολικό Τουρκεστάν – το ρωσικό και κινεζικό αντίστοιχα). Οι Μαντσού είχαν ροκανίσει το χανάτο της Τζουγκαρίας (Οϊράτες), φτάνοντας το 1751 ως τη λίμνη Μπαλκάς και την κοιλάδα του π. Ιλί και νότια ως το Θιβέτ. Στα δυτικά αυτής της περιοχής και σχεδόν ταυτόχρονα οι Ρώσοι επελαύναν. Το 1786, η Μικρή Ορδή των Καζάκων είχε δεχθεί τη ρωσική επικυριαρχία,¹⁴² ενώ το 1822 οι Ρώσοι κατάργησαν τον τίτλο του χαγάνου της Μέσης Ορδής.¹⁴³ Ακολούθησε μέχρι το 1860 και η Μεγάλη Ορδή.¹⁴⁴ Ρώσοι και Κινέζοι, έτσι, συναντήθηκαν στην Κεντρική Ασία, τραβώντας τις διαχωριστικές γραμμές τους εις βάρος των Οϊρατών, Καζάκων και Μογγόλων με τη συνθήκη της Κούλτζα (1851), η οποία ρύθμιζε τις σχέσεις των δύο αυτοκρατοριών σε αυτήν την περιοχή, και τη συνθήκη Tarbagatai (πρωτόκολλο Чугучакский, 1864) που καθόρισε τα σύνορα.¹⁴⁵

Η ρωσική κατάκτηση της Κεντρικής Ασίας είχε μικρύνει και την απόσταση ανάμεσα στη Ρωσία και την άλλη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία της περιοχής, τη Βρετανία. Από την οπτική των Βρετανών στις Ινδίες, οι μόνοι που φαίνονταν ακόμη να έχουν γλιτώσει από τη ρωσική βουλμία στις περιοχές του βορρά ήταν οι φυλές των Τουρκμένων στα βόρεια της Περσίας, η ίδια η Περσία, το Αφγανιστάν και οι δυτικές περιοχές της Κίνας (το σημερινό Xinjiang και το Θιβέτ). Η ρωσική προέλαση στην Κεντρική Ασία σήμανε πολλαπλούς συναγερμούς στο Λονδίνο και στην Καλκούτα, καθώς οι Βρετανοί ανησυχούσαν για τις επιπτώσεις που θα είχε αυτή η επέκταση στην εξουσία τους στην Ινδία, η οποία είχε ήδη κλονιστεί από τη μεγάλη εξέγερση του 1857. Η ρωσική πίεση επέβαλλε, τουλάχιστον στα μάτια της Βρετανικής ελίτ, μια προσπάθεια της Βρετανίας και της βρετανικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών να φέρουν υπό τον έλεγχό τους τις εισόδους στις Ινδίες στα βόρεια και βόρειο-δυτικά και να αποφύγουν την όποια ρωσική επέκταση προς τα εκεί.¹⁴⁶ Από αυτήν την προσπάθεια, που είχε ήδη ξεκινήσει μερικές δεκαετίες πριν ο Ποταγός επισκεφθεί την Κεντρική Ασία, προκλήθηκαν οι τρεις Αγγλο-Αφγανικοί πόλεμοι (1839–1840, 1878–1880 και 1919), καθώς και μια εκστρατεία στο Θιβέτ (1903–1904).

142. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 175 κ.ε. Η Μεγάλη Αικατερίνη διαίρεσε περαιτέρω τη Μικρή Ορδή, καταργώντας τον τίτλο του χαγάνου (του Νουραλί Χαν) και εγκαθιστώντας νέα ιεραρχία με τη βοήθεια ντόπιων μουλάδων. Ο τίτλος του χαγάνου επανήλθε, ωστόσο είχαν προκληθεί έντονες διαιρέσεις ανάμεσα σε αρχηγούς φατριών και ευγενείς. Η τελική κατάργηση του χανάτου έγινε δύο χρόνια μετά από την κατάργηση του χανάτου της Μέσης Ορδής (το 1824), οπότε και ο χαγάνος Σίργαζι μετακινήθηκε στο Ορενμπουργκ με μισθό από το ρωσικό κράτος.

143. Στο ίδιο, 182.

144. Στο ίδιο, 183.

145. Абашин, Бекмаханова, και Сыздыкова, 'Завоевания Российской империи', 78–79.

146. Για τη στρατηγική της λεγόμενης 'Forward Policy', βλ. στο Donald Sidney Richards, *The Savage Frontier: A History of the Anglo-Afghan Wars* (London: Pan Books, 2003), 74 κ.ε. Hopkins, *The Making of Modern Afghanistan*, 36.

Από την άλλη, οι σχέσεις των Βρετανών με την Κίνα επίσης δεν ήταν καλές. Παρότι η απουσία έντονης κινεζικής παρουσίας στο Θιβέτ (που, όπως αναφέρθηκε, ήταν προτεκτοράτο των Qing από το 1751) σαφώς και απάλλαξε τους Βρετανούς από αφόρητη πίεση στην Ινδία, τούτοι δεν δίστασαν να εμπλακούν σε δύο εμπορικούς πολέμους με τους Κινέζους, που έμειναν γνωστοί στην Ιστορία ως οι «Πόλεμοι του Οπίου» (1839-1842 και 1856-1860), κατά τους οποίους ταπεινώσαν την «Ουράνια αυτοκρατορία» που είχε παραλύσει από την επανάσταση των Taiping (1851-1864).¹⁴⁷

Φυσικά οι τοπικές κοινωνίες υπέφεραν από το λεγόμενο «Μεγάλο Παιχνίδι» στο οποίο συμμετείχαν και οι ντόπιοι ηγεμόνες τους. Η καχυποψία, συνεπώς, για τους ξένους στα έθνη και τους τοπικούς ηγεμόνες και διοικητές ήταν έντονη και λογικά θα έβλεπαν κάθε δυτικό με δύσπιστο μάτι. Αυτό ήταν κάτι που και ο ίδιος ο Ποταγός φαίνεται να διαπίστωσε, αν κρίνουμε από την εμπειρία του στην Τζουγκαρία (σημερινό βόρειο Xinjiang) και δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε πώς κατάφερε να βγει ζωντανός από μία περιοχή σε μια περίοδο που η ανθρώπινη ζωή ήταν εξαιρετικά φτηνή, χωρίς να έχει κάποια επίσημη ιδιότητα που να τον προστάτευε.

Βέβαια, δεν κινδύνευσε κατά μήκος όλης της πορείας του. Την εποχή που ο Ποταγός περνούσε από την Περσία και το Αφγανιστάν, η κατάσταση ήταν, φαινομενικά τουλάχιστον, ήρεμη. Βρέθηκε στο Αφγανιστάν το 1870, εποχή που Εμίρης σε αυτό ήταν ο Σηρ Αλί Χαν, οκτώ χρόνια πριν από τον δεύτερο Αγγλο-Αφγανικό πόλεμο, ο οποίος έληξε με νίκη των βρετανικών στρατευμάτων και την εξορία του τελευταίου σε περιοχές που έλεγχε η Ρωσία. Ο Ποταγός είχε ξεκινήσει τον Οκτώβριο του 1867 από τη Βυτίνα και στα τέλη Νοεμβρίου από την Αθήνα, με σκοπό να ερευνήσει τις χώρες της Κεντρικής Ασίας. Έφθασε με πλοίο στην Αλεξανδρέτα και στη συνέχεια στην Αντιόχεια, Λαοδίκεια, Τρίπολη, Χαλέπι, Μοσούλη, Βαγδάτη, Εκβάτανα, Τεχεράνη και Μεσσιέτ (Μασχάντ), ιερή πόλη, πρωτεύουσα του περίφημου σάχη Ναδέρ. Εκεί, αφού εφοδιάστηκε με επιστολές από τον κυβερνήτη της πόλης, έφθασε στην Εράτ (Herat, Αλεξάνδρεια Αρειανή¹⁴⁸). Προχώρησε δηλαδή κατά μήκος του κεντρικού δρόμου του μεταξιού,¹⁴⁹ από την Εράτ, όμως, δεν κατευθύνθηκε προς τα Βάκτρα, αλλά ακολούθησε τα ίχνη του Μ. Αλεξάνδρου, φθάνοντας στην Κανδαχάρ (Kandahar) της Αραχωσίας (όπου η Αλεξάνδρεια η Αραχωτηνή¹⁵⁰) και την Γαζνί (Gazna), ταυτίζοντας αρχαίες ελληνικές πόλεις και διάφορους λαούς, σύμφωνα με τις γνώσεις που είχε από αρχαίες πηγές. Στις 30 Απριλίου 1870, φθάνοντας στην Καμπούλ, μαζί με πλήθος λαού που είχε έρθει από την πόλη για να τον συνοδεύσει, κατευθύνθηκε προς τον «Εμήρ», «έν μέσω παρατεταγμένου στρατού διελθόντες»¹⁵¹. Χαρακτη-

147. Sarah C. M. Paine, *Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier*, 1st edition (Armonk, N.Y: Routledge, 1996), 2–3.

148. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 1 κ.ε.

149. Για το δρόμο του μεταξιού και τους σταθμούς του, βλ. Boulnois, *The Silk Road*, 61 κ.ε. Irene M Franck και David M Brownstone, *The Silk Road: A History* (Oxford: Facts on File, 1986), passim. Uhlig, *Ο δρόμος του μεταξιού*, passim. Κορδώσης Μ., *Το Βυζάντιο και ο Δρόμος προς την Ανατολή. Πρωτοβυζαντινή Περίοδος (324 – 610 μ.Χ.)* (Αθήνα: Καραβίας, 2002), 161 κ.ε.

150. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 17–19.

151. Στο ίδιο, 28.

ριστικό της συνάντησής του με τον Εμήρ, είναι και οι διάφορες «επιστημονικές» συζητήσεις που έκαναν οι δύο τους, υποστηρίζοντας τις απόψεις τους:

«Εἰς τὰ ἀστρονομικὰ ἠκολούθουν τὸ σύστημα τοῦ Πτολεμαίου, εἰς τὰ φυσικὰ τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τὰ ἱατρικὰ τὸ τοῦ Γαληνοῦ. Δὲν ἠδύναντο ν' ἀντιταχθῶσιν, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐγὼ ἠδυνάμην νὰ τοὺς πείσω. Ἐν τινὶ ἡμέρᾳ ἐνόμισε ὅτι μὲ συνέλαβεν· εἵχομεν ζήτημα περὶ βάρους τοῦ ἀέρος. Ὁ Ἐμήρ καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Χασάν τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους γινώσκοντες ἤθελον τὸν ἀέρα ἀβαρῆ, καὶ διέταξεν ἵνα προσαγάγωσι πάραυτα πλάστιγγα καὶ ἀσκόν· ἀλλ' ὅταν τὴν πλάστιγγα κλίνουσιν ὑπὲρ τοῦ ἀσκού εἶδεν, ἐπιτηδεῖως πάνυ, χωρὶς νὰ ἐννοηθῇ, ἀφήρεσεν ἐκ τῆς πλάστιγγος τινὰς τῶν ἐρεβίνθων. Τὸν εἶδον· ἀλλ' ἡ πλάστιγξ ἐξηκολούθει πάλλουσα ὑπὲρ τοῦ ἀσκού. Δὲν ἐπέθετο, ἀλλὰ πάντες ὁμοῦ ἐφωνασκοῦμεν, ἐκεῖνοι ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἐγὼ ὑπὲρ τῆς νεωτέρας προόδου, χωρὶς τὴν κλοπὴν νὰ καταμαρτυρήσω, ἧς ἐπειδὴ χρῆσιν δὲν ἐποιοῦν ἐνόμιζεν ὅτι δὲν παρετηρήθη. Ὅπως δὲ τὸν κεντήσω πλαγίως, Θεέ μου! εἶπον, ὅποια δικαιοσύνη ἐνταῦθα διὰ τὴν ἐπιστήμην ζυγισομένην διὰ τῆς Καβουλικῆς πλάστιγγος; Ἐρρήχθη εἰς γέλωτα ἅμ' ἀκούσας· καὶ θαυμαστότερον εἶνε, μοὶ λέγει, ὅτι σὺ πιστεύων ταῦτα εἶσαι Φράγκος, ἡμεῖς δ' Ἕλληνες (!) οἱ ἀκολουθοῦντες τὸν Πλάτωνα, τὸν Γαληνὸν καὶ τὸν Ἀριστοτέλην».¹⁵²

Ο «Εμήρ», με τον οποίο συναντήθηκε ο Ποταγός και απόλαυσε τη φιλοξενία του είναι ο Σηρ Αλί Χαν, ο ίδιος Εμίρης του Αφγανιστάν που αναφέραμε παραπάνω και υἱός του Ντοστ Μωχάμεντ Χαν, που συνέτριψε τους Βρετανούς στον πρώτο Αφγανικό πόλεμο. Το συμπεραίνουμε αυτό, γιατί, λίγο παρακάτω, ο Ποταγός αναφέρει ότι, όταν έφτασε στο «Παταξιάν» (Badakshan) ο εμίρης της πόλης, Μαχμούτ (πρόκειται για τον Mir Mahmud Shah¹⁵³, πιθανώς Ουζμπέκο), τον έκανε δεκτό με καλό τρόπο, γιατί είχε επιστολή από τον Σηρ Αλί Χαν: «... ἐγὼ δ' εἰσελθὼν ἐδέχθην ὑπ' αὐτοῦ φιλοφρόνως καὶ παρ' αὐτῷ ἐκάθησα χάριν τῆς συστατικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἐμήρ Σὴρ Ἀλῆ Χάν.»¹⁵⁴

Ο Σηρ Αλί Χαν προσπάθησε σε όλη τη διάρκεια της εξουσίας του να διατηρήσει την ουδετερότητα του εμιράτου του Αφγανιστάν απέναντι στους Ρώσους και τους Βρετανούς, οι οποίοι ήταν μισητοί από τους κατοίκους της Κεντρικής Ασίας και ειδικότερα από τους Αφγανούς. Για αυτό και προτρέπει τον Ποταγό να υποδυθεί κάποιον Πέρση, καθώς: «... Τίς γινώσκει τὸν Ἕλληνα; τοιαῦτα ἐνδύματα φορῶν θὰ ἐκλειφθῇς ὡς Ρώσος ἢ Ἄγγλος, ἀμφοτέρω δ' εἰσὶν ἐχθροὶ τῶν λαῶν.»¹⁵⁵ Δυστυχώς, όμως, η ουδετερότητα αποδείχθηκε μια πολύ δύσκολη άσκηση ισορροπίας ανάμεσα σε δύο υπερδυνάμεις κι έτσι ο Σηρ Αλί Χαν έπεσε σε βρετανική δυσμένεια, όταν αρνήθηκε σε μια βρετανική αποστολή τη δυνατότητα να εξετάσει τα βόρειο-δυτικά σύνορα του Αφγανιστάν και να τα ορίσει επακριβώς.¹⁵⁶ Έτσι, οκτώ χρόνια μετά από την πρώτη επίσκεψη του Ποταγού, ο Σηρ Αλί Χαν θα αναζητούσε καταφύγιο στους Ρώσους, στην περιοχή Μαζάρι Σαρίφ του βόρειου Αφγανιστάν, εκδιωγμένος από το

152. Στο ίδιο, 29. M. Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay*, τ. 1 (New York: Dover Pubns, 1987), τ. Α', 77-79.

153. Βλ. το 'Μήρ Μαχμούτ Σιά', Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 53.

154. Στο ίδιο, 51. Βλ. και Karakatsouli, '« Un explorateur précolonial »'.

155. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 29.

156. Beaver, *Under Every Leaf*, 47.

Βρετανικό εκστρατευτικό σώμα. Εκεί, το 1879, θα έβρισκε και το θάνατο.¹⁵⁷

Ο Ποταγός, πάντως, λέει ότι εξασφάλισε επιστολές από τον Σηρ Αλί Χαν που του επέτρεψαν το 1870 να προχωρήσει ανατολικά. Συνεχίζοντας, λοιπόν, το ταξίδι του, από την Καμπούλ, αφού τον κατευόδωσε ο Εμήρ, περνώντας πάλι «μεταξύ στρατοῦ παρατεταγμένου, καὶ λαοῦ ἡμᾶς ἀσπαζομένου», βγαίνοντας από την ανατολική πύλη, αναφέρεται στις διαβάσεις που οδηγούν βόρεια του Ινδοκούς, μία από τις οποίες χρησιμοποίησε και ο Μ. Αλέξανδρος, για τον οποίο κάνει επανειλημμένα λόγο. Ο Ποταγός πήρε τη δυτικότερη διάβαση και βγήκε στο Καουσιάν, ακολουθώντας στο Χαναμπάτ, Κίσμ και έφτασε στο Φεϊζαμπάτ, πρωτεύουσα του Παταξιάν, ακολουθώντας τον Ώξο, όπου διοικούσε ο Εμήρ και βασιλιάς Μαχμούτ. Ήταν σοφός άνθρωπος, με βιβλία του Γαληνού και Ιπποκράτη, στη περσική γλώσσα. Εκεί διέμεινε για οκτώ μέρες, παίρνοντας και από τον Μαχμούτ τις απαραίτητες συστατικές επιστολές, που απευθύνονταν στον ηγεμόνα της Κασγκάρ, Μωχάμετ Γιακούμπ μπεκ (Muhammad Yaqub Bek), έναν από τους μεγάλους ηγέτες της ισλαμικής επανάστασης που διεξαγόταν εκείνη την περίοδο στη δυτική Κίνα, ενάντια στην κεντρική εξουσία, όπως θα δούμε παρακάτω.¹⁵⁸ Από τη Φεϊζαμπάτ έφθασε στο Καλέ Πεντζιά, όπου ενώνονται τα δύο ποτάμια, ο Αμού (Ώξος) που έρχεται από τα νότια, τα όρη της «μικρής Παμής», και ο παραπόταμός του από τη «μεγάλη Παμήρ». Ύστερα από κοπιαστική πορεία, έφθασε στο χωριό Σερχάτ και ακολούθως στο έρημο χωριό Λογγέρ (προφανώς το Langar), όπου ενώνονται οι δύο βραχίονες του Ώξου, ο μικρότερος από το Παμίρ και ο μεγαλύτερος, από ανατολικά, που θεωρείται ως η κύρια πηγή του Αμού (Ώξου). Στο Μικρό Παμίρ ο Ποταγός αναφέρεται σε δύο κοντινές λίμνες, στις οποίες έδωσε τα ονόματα Πολυδεύκους και Αργοναύτου (προφανώς πρόκειται για την Čaqmatin). Ακολούθως φθάνει στην λίμνη του Μεγάλου Παμίρ, πολύ βαθιά, με ψάρια, που μάλλον πρέπει να ταυτιστεί με τη λίμνη Ζορκούλ, γνωστή τότε ως Victoria.¹⁵⁹ Την περιοχή αυτή και τις πηγές του Ώξου φαίνεται πως γνώριζε πολύ καλά και ο αρχαίος γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαίος.¹⁶⁰

Αργότερα, ο Ποταγός και οι ακόλουθοί του έφθασαν στον ποταμό Τασσκουργάν (σημερινό δυτικό, ορεινό Xinjiang),¹⁶¹ που αποτελεί τις κυριότερες πηγές του ποταμού της Γιαρκάνδ. Περνώντας από σκηνές Κερκεζ (Κιργησιών), κατευθύνθηκαν προς το Κασγκάρ, ώστε:

«ἐκ Παμήρ μέχρι τῆς ἐξόδου τῶν Κερκεζικῶν ὁρέων, ἐποιήσαμεν πορείαν ὥρων πεντήκοντα δύο, ἡμερῶν δ' ἑπτὰ, ἐξ ὧν τρεῖς ἦσαν ὁλόκληροι, αἱ δὲ λοιπαὶ δυσκολιῶν ἔνεκεν κτακεκομμένοι. Ὁ Μάρκο Πόλο λέγει ὅτι ἀπὸ τῆς Παμήρ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας διέρχονται ὄρη ὀνομαζόμενα Belor, οἱ κατοικοῦντες αὐτὰ εἰσὶν εἰδωλολάτραι, κακοί, ἄγριοι καὶ ζῶσιν ἐκ θήρας καὶ ἐκ ζῶων, καὶ ἐνδύονται δέρματα· ἐξ ὧν δηλοῦται, ὅτι ὁ Μάρκο Πόλο δὲν εἶδε τὰς χώρας ταύτας, οὔτε παρὰ

157. Richards, *The Savage Frontier*, 81–82.

158. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 51 και 59–60.

159. Στο ίδιο, 74–75.

160. Claudii Ptolemai, *Geographia*, επιμέλ. C. F. A. Nobe, φωτοαν. έκδ. Hiedesheim, 1966 (Λειψία [Leipzig], 1845), VI, ιβ, 1.

161. Για το τοπωνύμιο, βλ. Boulnois, *The Silk Road*, 66.

ειδότων ἔλαβε περὶ αὐτῶν πληροφορίας· ἐνῶ ὁ Πτολεμαῖος δίδει ἡμῖν καὶ περὶ τῶν ὁρέων καὶ περὶ τῶν κατοίκων αὐτῶν περιγραφὴν ἀκριβῆ. Αἰσθάνομαι ἐκ τούτων καὶ ἐκ πάντων τῶν ἄλλων μεγίστην εὐχαρίστησιν εὐρίσκων τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς ἀκριβεστάτους, καὶ μεγάλην λύπην μὴ εὐρίσκων που τὸν Μάρκο Πόλο ἐπαληθεύοντα. Δὲν δύναμαι νὰ πιστεύσω ποτὲ ὅτι εἶδε τὰς περιγραφομένας ὑπ' αὐτοῦ χώρας, οὔτε ὅτι περιέγραψε ταύτας ὡς συγγραφεὺς, ἀλλ' ὡς ἐπιτήδειος ἀνὴρ ἔχων περιέργειαν καὶ μνήμην ἄπειρον, καὶ εὐρεθεὶς ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς Μογγολικῆς κοσμοκρατορίας, καὶ ἐν χώρᾳ, καθ' ἣν ἡδύνατο, συναντῶν διαφόρους καὶ ἐκ διαφόρων χωρῶν, νὰ μανθάνῃ ἀβασανίστως ὅ,τι ἡμῖν περιέγραφεν».¹⁶²

Το Τασσκουργάν σημαίνει «Λίθινος πύργος». Επομένως, ὁ Ποταγός τοποθετεῖ στη γειτονικὴ περιοχὴ το περίφημο αὐτό κτίσμα που μνημονεύει ὁ Πτολεμαῖος, ὡς τόπο συνάντησης τῶν караβανιών, καὶ ὄχι βορειότερα, ὅπως ἄλλοι ερευνητές.¹⁶³ Ὁ Ποταγός εἶχε πλέον εἰσέλθει σὲ περιοχές που ἀνήκαν στὴν Κίνα ονομαστικά, ἀλλὰ ἐκείνη τὴν περίοδο εἶχαν ἐξεγερθεῖ ὑπὸ τὸ λάβαρο τοῦ Ἰσλάμ.

Φθάνοντας ὁ Ποταγός στὴν Γιαγκισιάρ (Γενγκισιάρ) τῆς Κασγκάρ, ἐμπαινε σὲ περιοχές τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Ταρίμ (που ἀποκαλεῖ Γιαρλικο-Μογγολικό πεδίο). Περιγράφει τὰ ὅρια τῶν περιοχῶν που ἀποτελοῦν τὸ καίριο εδαφικὸ τμήμα του, ἀπὸ τὶς οἰκίσσεις τοῦ οὐοίου περνοῦν οἱ δρόμοι τοῦ μεταξιοῦ (ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα τῆς ἐρήμου). Ἡ ἐρήμος τοῦ Ταρίμ, γνωστὴ καὶ ὡς Gobi ἦταν πολὺ ἐκτεταμένη καὶ μοιραία γιὰ πολλοὺς ταξιδιώτες, ἀφοῦ δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι που ἔχασαν τὴ ζωὴ τους ἐκεῖ.¹⁶⁴

«Νοτιοανατολικῶς τῆς Γιγκισιάρ μετὰ τριήμερον σχεδὸν ἐκ ταύτης ἐρημον πρὸς τὰ Ἰμαλάια εὐρίσκεται ἡ περιφέρεια τῆς Γιαρκάνδ, καὶ αὕτη καλῶς καλλιεργημένη καὶ ποτιζομένη διὰ τοῦ ὁμωνύμου αὐτῇ ποταμοῦ, οὗτινος κυρία ἀρχὴ εἶνε ὁ ποταμὸς τοῦ Τασσκουργάν. Ανατολικονοτίως δὲ τῆς περιφερείας Γιαρκάνδ, μετὰ ὀκτῶ ἡμερῶν ἐρημον, ὑπάρχει ἡ περιφέρεια τῆς Χοτάν, ἣτις διαρρεῖται ὑπὸ ποταμοῦ ὀνομαζομένου Καρακάση... Τῆς Κασγκάρ δ' ἀνατολικῶς, καθ' ἣν διεύθυνσιν πορευσόμεθα πρὸς τὰ Ἀντιῖμαλάια, ἐν τῷ Γιαρλικομογγολικῷ πεδίῳ εὐρίσκεται ἡ περιφέρεια τῆς Ἀξοῦ, καὶ ἀνατολικῶς ταύτης ἡ περιφέρεια τῆς Κουτζιάρ, καὶ ταύτης ἀνατολικῶς ἡ τοῦ Κολά, καὶ τούτου ἀνατολικῶς ἡ τῆς Καρασιάρ, καὶ ταύτης ἀνατολικῶς ἡ τῆς Τουρπάν, καὶ ταύτης ἀνατολικῶς ἡ τῆς Χαμίας. Ἐκ δὲ ταύτης ἀνατολικῶς μέχρι τῶν τοῦ Πτολεμαίου ὁρέων ἐκτείνεται ἐρημος, ἐν ἣ, ὡς ὕστερον θέλομεν ἶδει, ὑπάρχουσι κατὰ τινα διεύθυνσιν ἐνιαχοῦ ἐνθα ὑπάρχει ὕδωρ χωραὶ κατοικημένα».¹⁶⁵

Ἀν οἱ περιοχές ἀπὸ τὶς οὗοιες μέχρι τότε εἶχε περάσει ὁ Ποταγός ἦταν σχετικὰ ἡρεμες, τὸ ἀκριβὲς ἀντίθετο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ γιὰ τὶς περιοχές ὅπου εἰσερχόταν τώρα, στὰ ἀνατολικά τοῦ Αφγανιστάν καὶ ἐντὸς τῆς Ουράνιας αυτοκρατορίας. Μπορεῖ ἡ συνθήκη τοῦ Tarbagatai το 1864 νὰ εἶχε ξεκαθαρίσει τὰ ρωσο-κινεζικά σύνορα στὴν Κεντρικὴ Ασία καὶ νὰ εἶχαν διευθετήσῃ θέματα ἐξωτερικῆς ασφάλειας,¹⁶⁶

162. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 82.

163. Claudii Ptolemai, *Geographia*, βιβ. VI, 13, 2. N. Pigulewskaja, *Byzanz auf den Wegen nach Indien* (Berlin-Amsterdam, 1969), 150 κ.ε.

164. Franck καὶ Brownstone, *The Silk Road*, 13–14, 21, 272. Boulnois, *The Silk Road*, 38, 66–67. Uhlig, *Ὁ δρόμος τοῦ μεταξιοῦ*, 227 κ.ε.

165. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 84.

166. Paine, *Imperial Rivals*, 90. Noda, *The Kazakh Khanates*, 3.

όμως, η περιοχή εντός των συνόρων της Κίνας, στην οποία ο Ποταγός εισήλθε, όπως λέει, το 1870-1871, βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Ήδη από το 1860 ο ξεσηκωμός των μουσουλμάνων της Κίνας βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, ξεκινώντας από την επαρχία Shaanxi και σταδιακά, αγκαλιάζοντας, νότια, την επαρχία Yunnan (όπου υπήρχε υφέρπουσα άλλη εξέγερση από το 1855) πέρασε και βόρεια, δια μέσου της Gansu, στο Xinjiang το 1864.¹⁶⁷ Όλη η περιοχή βόρεια και νότια των Ουρανίων ορέων είχε χαθεί από τον έλεγχο των Qing (Μαντσού) με τεράστιες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές.¹⁶⁸ Αποτέλεσμα της επανάστασης αυτής ήταν η δημιουργία τριών μουσουλμανικών κρατών στην περιοχή του σημερινού Xinjiang. Το ένα ήταν το Ουϊγουργικό σουλτανάτο με έδρα την Κούλτζα (σουλτανάτο του Ιλί) στην κοιλάδα του π. Ιλί. Ένα άλλο ήταν το σουλτανάτο με έδρα το Ουρούμτσι (σουλτανάτο Ντουνγκάν) και το τρίτο και πιο ισχυρό της Κασγκάρ ή Yedishahr (αφού, εκτός από την Κασγκάρ, περιλάμβανε και τις πόλεις Γιανγκισάρ, Χοτάν, Αξού, Γιαρκάνδη, Κούτσα και Κούρλια).¹⁶⁹ Το τελευταίο ιδρύθηκε το 1865, πέντε χρόνια πριν φτάσει ο Ποταγός, όταν ένας μουσουλμάνος ομορτοουνιστής από την Κοκάνδη (πιθανώς Ουζμπέκος ή Τατζίκος), υιός ενός τοπικού ιεροδιδάσκαλου, ο Yakub Beg (πρόκειται για τον ίδιο στον οποίο κατευθυνόταν ο Ποταγός με επιστολές από τον Mir Mahmud Shah, όπως είδαμε παραπάνω) άρπαξε την ευκαιρία να συστήσει δικό του κράτος εκεί με την υποστήριξη του Εμίρη της Κοκάνδης από τα δυτικά και να λειτουργήσει εντελώς ανεξάρτητα με τις πόλεις του λεκανοπεδίου του Ταρίμ, ιδρύοντας το γνωστό αλλά βραχύβιο σουλτανάτο της Κασκαρίας.¹⁷⁰ Ο Yakub Beg σχεδίαζε να υποτάξει και την κοιλάδα του ποταμού Ιλί (ο Ποταγός την ονομάζει Χηλή), στα βόρεια των Ουρανίων ορέων, όπου το 1871 ένας Ουϊγούρος σουλτάνος, ο Abul Oghlu, είχε συστήσει το δικό του χανάτο, εκμεταλλευόμενος κι αυτός την πλήρη κατάρρευση της κινεζικής διοίκησης.¹⁷¹ Σε αυτήν την γενικότερη αναστάτωση και εξαιτίας του φόβου εμπλοκής και των Βρετανών (οι οποίοι φαίνεται ότι προμήθευαν τον Yakub Beg με όπλα),¹⁷² του Παν-ισλαμισμού των Οθωμανών¹⁷³, αλλά και επειδή ανησυχούσαν για τις επιπτώσεις της επανάστασης στα Μογγολικά έθνη υπό το ρωσικό σκήπτρο που ήταν διεσπαρμένα σε όλη την περιοχή, οι Ρώσοι βρήκαν ευκαιρία να προχωρήσουν

167. Абашин, Бекмаханова, και Сыздыкова, 'Завоевания Российской империи', 79.

168. Paine, *Imperial Rivals*, 118. Σε μια μόνο περίπτωση κατάληψης πόλης από τους εξεγερμένους αναφέρεται ο αριθμός των νεκρών σε 130.000 (περίπτωση Tarbagatai).

169. Абашин, Бекмаханова, και Сыздыкова, 'Завоевания Российской империи', 80.

170. Pirouz Mojtahed-Zadeh, *The Small Players of the Great Game: The Settlement of Iran's Eastern Borderlands and the Creation of Afghanistan*, 1st edition (Routledge, 2004), 20. Hopkirk, *The Great Game*, 322–23.

171. Paine, *Imperial Rivals*, 120.

172. Στο ίδιο, 122.

173. Οι Οθωμανοί, επίσης, φαίνεται να προμήθευαν τον Yakub Beg με όπλα, βλ. Paul B. Henze, 'The great game in Kashgaria. British and Russian missions to Yakub Beg', *Central Asian Survey* 8, τχ. 2 (1 Ιανουάριος 1989): 84. Είναι η εποχή του σουλτάνου Abdulaziz II που αποτελεί την εισαγωγή στα πανισλαμικά όνειρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που φυσικά θα κορυφωθούν την εποχή του σουλτάνου Abdul Hamid II και της διακυβέρνησης του CUP (Committee of Union and Progress - Νεότουρκοι). Ο Yakub Beg έλαβε αναγνώριση από τους Οθωμανούς ως εμίρη (Amir al Muminin). Kemal H. Karpat, 'Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans : A Reinterpretation', *Cahiers Du Monde Russe* 32, τχ. 1 (1991): 19 κ.ε. Βλ. σ. 24 για τα όπλα και τους εκπαιδευτές που προμηθεύτηκε ο Yakub Beg από τους Οθωμανούς. <https://doi.org/10.3406/cmr.1991.2259>.

πιο ανατολικά ακόμη στην Κεντρική Ασία. Κατά συνέπεια, με εντολή του στρατηγού-διοικητή του ρωσικού Τουρκεστάν, Kaufman, το 1871, εισέβαλαν και κατέλαβαν την περιοχή του Ιλί (από όπου θα δούμε πέρασε ο Ποταγός, το 1872, καθώς εγκατέλειπε την Κίνα) και άρχιζαν να κάνουν σχέδια και για το υπόλοιπο Xinjiang, παρά τις συμφωνίες που είχαν κάνει με τους Κινέζους τα προηγούμενα χρόνια.¹⁷⁴

Την εποχή που ο Ποταγός έφτασε στο νότιο Xinjiang (τότε, εμιράτο της Κασκαρίας) και συγκεκριμένα στη Γιανγκισάρ του Κασγάρ, στις 19 Ιουλίου του 1870, ο Yakub Beg βρισκόταν ανατολικά και πολιορκούσε το Τουρφάν.¹⁷⁵ Η μνεία αυτή του Ποταγού επιβεβαιώνεται και από την Βρετανική αποστολή υπό τον Douglas Forsyth που έφτασε στην Κασγκάρ την ίδια εποχή και ανέφερε το ίδιο.¹⁷⁶ Σωστά, επίσης, μεταφέρει και το όνομα ενός από τους τρεις υιούς του Yakub Beg, του Κολή Μπέκ, που διοικούσε την Γιαγκισιάρ.¹⁷⁷ Μετά πορεία εννέα τάσσοι (παρασάγκες) ο Ποταγός μας λέει ότι έφθασε στο Φεϊζαμπάτ (Payzawat, σημ. Jiāshì/伽什) και στη συνέχεια στην Ακσού (Aksu) καθώς και στα: Γάζεντερék, Μπόη Σεηράμ, Κίζιλ και Κουτζιάρ (Kucha), Κολά και τέλος στο Καρασιάρ (Karashar), που ταυτίζει με την Κασία του Πτολεμαίου,¹⁷⁸ και το Τουρπάν (κατά τους Σίνας, Τουρφά – Turfan), γνωστές οάσεις-πόλεις, από τα αρχαία χρόνια, κάνοντας λόγο και για τη λίμνη Lor-por. Βρισκόταν στο πιο γνωστό τμήμα του Δρόμου του Μεταξιού.¹⁷⁹ Το Τουρπάν κυριεύτηκε τελικά από τον Yakub Beg στις 3 Μαρτίου του 1871 και ο Ποταγός γνωρίστηκε μαζί του σε μια περιοχή κοντά σε αυτό, το Τοξούν.

Ο Yaqub Beg φαίνεται να συμπάθησε τον Έλληνα επισκέπτη, δίνοντάς του και «διαβατήριο», όπου αναγραφόταν το όνομά του και ο τίτλος του ως: «Ποταγούς Χακίμ Γιουνανί», δηλαδή «Ποταγός, ο Έλληνας Ιατρός». Μάλιστα, σύμφωνα με την περιγραφή του Ποταγού, ο Yaqub Beg προσπάθησε να αποτρέψει το νέο φίλο του από το να πάει στη Χάμια αλλά, όταν είδε ότι ο Ποταγός, παρά τους θανάσιμους κινδύνους, ήταν ανένδοτος να τελειώσει το ταξίδι του, του ζήτησε να περιμένει την άφιξη πρεσβείας των Μαντσού από τη Χάμια και να τους ζητήσει να τον πάρουν μαζί τους κατά την επιστροφή τους.¹⁸⁰ Τελικά έφθασε στη Χάμια (Hami), την οποία, όπως αναφέρει, οι Γιαρλίν καλούν Κομούλ, δηλαδή Αμμουδιά.¹⁸¹ Οδευε, πλέον, σε

174. Абашин, Бекмаханова, και Сыздыкова, 'Завоевания Российской империи', 80–81.

175. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 83.

176. Ο Ποταγός τον αναφέρει ως Σιρ Νταγλᾶς, βλ. σ. 69 Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*. Karpat, 'Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans', 19. Βλ. και Karakatsoulis, «Un explorateur précolonial», ειδικότερα την υποσημ. 19. Ο Яншин θεωρεί ότι και ο Ποταγός, 'προφανώς' (по всей видимости) ήταν Βρετανός πράκτορας (της αντίστοιχης υπηρεσίας στη Βρετανική Ινδία), χωρίς όμως να δίνει περισσότερα στοιχεία για αυτό, βλ. В.П.

Яншин, 'Английские "путешественники" – разведчики в центральной Азии', *Вестник Кыргызско-Российский Славянский университет (КРСУ)* 4, τχ. 1 (2004): 65.

177. Τα ονόματα των υιόν του ήταν: Kuda Kul Bey, Kuli Bey και Haj Kuli Bey, βλ. Karpat, 'Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans', 19.

178. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 86–87.

179. Uhlig, *Ο δρόμος του μεταξιού*, 227 κ.ε., 326 κ.ε., 335 κ.ε., 354 κ.ε. Ακσού, Κούτσα, Καρασάρ ήταν οι οάσεις από όπου περνούσε ο βόρειος βραχίονας του δρόμου του μεταξιού και τα Μιράν, Νίγια και Κοτάν οι οάσεις που περνούσε ο νότιος βραχίονας. Οι δύο αυτοί βραχίονες έσμιγαν δυτικά στο Κασγκάρ. Στο μέσον βρισκόταν η αφιλόξενη έρημος Gobi, βλ. Franck και Brownstone, *The Silk Road*, 7 κ.ε.

180. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 89.

181. Στο ίδιο, 96, 104.

κινεζικό, μη επαναστατημένο έδαφος. Τους κατοίκους, όμως, πολλοί εκ των οποίων ήταν Κινέζοι και λιγότεροι από τις άλλες εθνότητες της περιοχής, δεν φαίνεται να τους εκτιμούσε ιδιαίτερα:

«Έλεγον οι Σίνοι εἴτα: εἷς ἄγριος ἄνθρωπος ὑπὸ τριχῶν κεκαλυμμένος δὲν ἔκυψε τὴν κεφαλὴν ἀσπαζόμενος τὸν Λῶ Νταρὶν (τὸν γέροντα ἢ μέγαν Νταρὶν)· ἀλλ’ οὔτε ἀσπαζόμενοι κύπτουσιν ἐνώπιον τοῦ αὐτῶν βασιλέως. Αἱ δὲ Σινίδες τὰς χεῖράς μου ἐξετάζουσαι μὲ ἡρώτων διατὶ οἱ ἄνδρες αὐτῶν δὲν ἔχουσι τρίχας; Διότι εἰσὶ γυναῖκες, τοῖς ἀπεκρινόμεν. Εὗρισκον τοὺς λόγους μου ὀρθοῦς. Ὡνόμασα τοὺς Σίνας ἀνδρογύνους, κατὰ τὰ ἠθικὰ μάλιστα ὄντας μᾶλλον γυναῖκας· τὸ πνεῦμα αὐτῶν ἄνευ βάθους, ἔχει πλάτους ποικιλίαν ὑπερβαίνουσιν τὴν τοῦ φανταζομένου ὕφ’ ἡμῶν διαβόλου».¹⁸²

Φαίνεται πως ο Ποταγός βρήκε μεγάλη δυσκολία, στο δρόμο, θέλοντας να πάει στο Πεκίνο. Όπως ήταν φυσικό οι Κινέζοι *νταρὶν* (*dàren*/大人, δηλαδή οι Κινέζοι αξιωματούχοι),¹⁸³ τον υποψιάζονταν για Ρώσο (Ολούσου/俄罗斯/*Éluosī*) και μάλιστα για ανιχνευτή-πράκτορα (όπως αναφέρει *λοντότεχιν ρὶν*/流动特勤人/*liúdòng tèqín rén*) και η πρεσβεία με την οποία ο Yaqub beg του συνέστησε να συνεχίσει το δρόμο του και που ερχόταν από τη Χάμια του ζήτησε αμέσως να γυρίσει πίσω.¹⁸⁴ Οι πολεμικές επιχειρήσεις, άλλωστε, στο ανατολικό Xinjiang συνεχίζονταν με τον στρατό των Qing να έχει ξεκινήσει αντεπίθεση εναντίον των επαναστατημένων μουσουλμάνων υπό τον πολύ γνωστό στρατηγό Zuǒ Zōngtáng (左宗棠) και να ανακαταλαμβάνει το 1870 περιοχές πρώτα του ανατολικού Xinjiang. Πράγματι, ο Ποταγός αναφέρει τη μετακίνηση στρατευμάτων υπό κάποιον *συνταγματάρχη* ή *στρατηγό* Νταρὶν Κοῦν Τουνλῆν, ο οποίος μετάρηκε στην πόλη Κοτζζίντζα (βλ. παρακάτω, ότι πρόκειται για το Ουρούμτσι, πρωτεύουσα του Xinjiang), ώστε να φροντίσει για την ανόρθωση της πόλης (την είχαν καταστρέψει οι επαναστάτες το 1864) και για τη μεταφορά εκεί των επιζήσαντων Κινέζων του Xinjiang.¹⁸⁵ Μετά από επιμονή του, ωστόσο, ο Ποταγός φτάνει στη Χάμια. Εκεί, σε μάζωξη αξιωματούχων υπό τον κυβερνήτη, τον κατηγορήσαν πάλη για κατασκοπία (ως Ρώσο ή Άγγλο ή Αμερικάνο, ή και άλλης εθνικότητας κατάσκοπο) και τον ανέκριναν ως προς τον προορισμό του (με τον Ποταγό να απαντά ότι κατευθυνόταν προς την Ιαπωνία και από εκεί προς την Αμερική, από όπου θα επέστρεφε στη χώρα του!) και έθεσαν σε δοκιμασία τις ιατρικές του ικανότητες για να επιβεβαιώσουν τον ισχυρισμό του ότι είναι γιατρός.¹⁸⁶ Τελικά του δίνουν την υπόσχεση ότι θα του έδιναν άδεια να πάει προς το Πεκίνο δια μέσου του βορείου δρόμου (μπέι λού, 北路/*Běi lù* - πρόκειται για το 天山北路/*Tiānshān běilù*, η βορειότερη από τις τρεις διοικητικές περιφέρειες του Xinjiang των Qing), και από εκεί, όπως φαίνεται από το κείμενο, μέσω Εξωτερικής Μογγολίας, θα έφτανε στο Πεκίνο.

Από τη Χάμια, ο Ποταγός, πήρε ΒΑ κατεύθυνση, περνώντας το Βαρόνκολ (Barköl), την Σηρά (που ταυτίζει με την Σηρική του Πτολεμαίου), το Μπαρλίκ,

182. Στο ίδιο, 109.

183. Στο ίδιο, 96. Το *dàren* είναι τιμητικός τίτλος στρατιωτικών και κυβερνητικών αξιωματούχων των Qing.

184. Στο ίδιο. Στη Χάμια θα τον κατηγορούσαν για Άγγλο πράκτορα, Αμερικάνο κ.α., βλ. σ. 106.

185. Στο ίδιο, 96.

186. Στο ίδιο, 108–9.

εισερχόμενος στην πεδιάδα της Τζουγκαρίας και τελικά, περνώντας από τη λ. Gegeen (Τζιντζινώρ) έφτασε στο Βλιαστέ (Ουλιαστάι)¹⁸⁷, σε μογγολικές περιοχές, με κάτοικους Μογγόλους νομάδες, καθώς αναφέρει, η οποία εκτεινόταν προς δυσμάς μέχρι Χηλής (κοιλάδα του π. Ιλί της οποίας την πόλη μας δίνει με το τοπικό όνομα Κολιντζιά, που φυσικά θα ταυτίσουμε με τη σημερινή Υϊνίng ή Κούλτζα/Qulja στην πεδιάδα του ποταμού Ιλί) και Καρασσιάρ και νότια μέχρι Βαρόνκολ και Σουτζιού.¹⁸⁸ Δεν μπόρεσε να συνεχίσει, γιατί τον υποπεύονταν και λίγο έλειψε να τον σκοτώσουν, αφού τον κακοποίησαν, άσχημα. Οι Κινέζοι συνέχισαν να τον καθυστερούν κι έπειτα του ζήτησαν να επιστρέψει στη Χάμια. Ο Ποταγός αποφάσισε να εγκαταλείψει την ιδέα του Πεκίνου και να αναζητήσει άλλη οδό προς την κατεύθυνση του Θιβέτ (μέσω Dunhuang) και από εκεί προς τη Βρετανική Ινδία (Βεγγάλη) κι έτσι, ξαναγύρισε στη Χάμια.¹⁸⁹ Μετά από τη μεγάλη ταλαιπωρία που υπέστη και αφού γλίτωσε πάλι, από μία δεύτερη απόπειρα να τον σκοτώσουν¹⁹⁰, τελικά, στις 18 Μαΐου του 1872 του δίνεται η άδεια να αναχωρήσει προς την κοιλάδα του Ιλί, στα δυτικά, όπου πρόσφατα είχαν φτάσει οι Ρώσοι.¹⁹¹ Ακολουθώντας περνά από το Ερπουνέ, Ορτενλίκ, δυτικά του Βαρόνκολ και Τζο-Τεπέ. Αμέσως μετά, στρεφόμενος δυτικά και έχοντας δεξιά του την έρημο Γόβη (Gobi), έφθασε στην κατεστραμμένη πόλη Τζιτέ.

Την 1^η Ιουνίου του 1872 φτάνει στην πόλη Κοτζίντζα. Η πόλη αυτή, όπως αναφέραμε, πρέπει να ταυτιστεί με το Ουρούμτσι, πρωτεύουσα της σημερινής επαρχίας Xinjiang, που τότε αποκαλούνταν και Gongning Cheng (鞏寧城) και ήταν σχετικά νέα πόλη (χτισμένη το 1772).¹⁹² Μετά τις καταστροφές που υπέστη κατά την επανάσταση, όπως παρατηρεί και ο Ποταγός, οι Κινέζοι την ανοικοδομούσαν (νεοστί κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Κοὺν Τουνλῆν¹⁹³). Μάλιστα, ο Ποταγός περιγράφει ότι κοντά της ήταν άλλες δύο έρημες πόλεις, εκ των οποίων, παλαιότερα, η μία κατοικούνταν από Μαντσού και η άλλη από τους Χαν Κινέζους, πράγμα που ταυτίζεται με την ιστορία του Ουρούμτσι που ξεκίνησε ως μία δίδυμη πόλη.¹⁹⁴ Στη συνέχεια πέρασε από το Κουτουπί και κατέληξε στην Χηλή¹⁹⁵ (Κολιντζιά, Υϊνίng ή Qulja), την πρώην διοικητική-στρατιωτική πρωτεύουσα του χανάτου της Τζουγκαρίας (δηλαδή των Οϊρατών) έως και την κατάκτηση από τους Μαντσού στα 1755). Η πεδιάδα του Ιλί, όπως αναφέρει και ο Ποταγός,¹⁹⁶ είχε μόλις

187. το Β προκύπτει από την κινεζική προφορά του ονόματος αυτής της πόλης της Εξωτερικής Μογγολίας, 烏里雅蘇台/ wūlīyāsūtái, πράγμα που επιβεβαιώνει πάλι ότι ο Ποταγός όντως ήταν εκεί, καθώς δεν θα μπορούσε να μάθει το τοπωνύμιο από κάποιον ευρωπαϊκό χάρτη, όπου το «Ου» θα σημειωνόταν καθαρά.

188. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 120.

189. Στο ίδιο, 124. Η Χάμια (Χαμί) στο δρόμο του μεταξιού είναι γνωστή από πολύ νωρίς.

190. Στο ίδιο, 128–29.

191. Στο ίδιο, 131.

192. James A. Millward, *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759-1864*, 1st edition (Stanford University Press, 2016), 131–32.

193. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 135.

194. Στο ίδιο, 136. Millward, *Beyond the Pass*, 132. Hodong Kim, *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877* (Stanford University Press, 2004), 41.

195. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 137.

196. Στο ίδιο.

πέσει στα χέρια των Ρώσων, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε πιο πριν, εκμεταλλεύτηκαν το χάος της μουσουλμανικής επανάστασης, την εκστρατεία του Yakub Beg της Κασγκάρ εναντίον των Μαντσού στο ανατολικό Ταρίμ και, γενιότερα, την κατάρρευση της διοίκησης των Qing. Ο Ποταγός βρίσκεται πλέον ασφαλής σε περιοχή υπό ρωσικό έλεγχο και οδεύει προς στις καζακικές στέπες με ρωσική βοήθεια. Περνώντας από το πολίχνιο Καπάλ καθώς και από την έρημη στέπα μεταξύ τούτου και της Σεργιούπολης (Σεργκιόπολ, σημ. Ayagoz), συνεχίζει την πορεία της επιστροφής του. Τελικά, μέσω Ομσκ, Περμ και Βόλγα έφθασε στη Νίζνα, έπειτα στη Μόσχα και από εκεί στην Πετρούπολη.¹⁹⁷

Ο Ποταγός είναι πραγματικός εξερευνητής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, τουλάχιστον σε ότι αφορά στα ταξίδια του στην Ασία, οι αναλυτικές περιγραφές του και οι αποστάσεις που σημειώνει δείχνουν ότι όντως βρέθηκε εκεί πολύ πριν τους μεγάλους Ευρωπαίους μελετητές Aurel Stein, Sven Hedin και φυσικά τον Paul Pelliot. Κάτω από αντίξοες, πολλές φορές, συνθήκες και πολλούς κινδύνους, μπόρεσε να δει, μεταξύ άλλων, μεγάλα τμήματα των δρόμων του μεταξιού καμιά φορά, μάλιστα, όντας ο πρώτος που έφθασε ως εκεί, παρά το γεγονός ότι έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους. Μερικές φορές διορθώνει άλλους που έκαναν λάθος ή δεν πέρασαν ακριβώς από το ίδιο σημείο και τους συμπληρώνει. Ανακοινώνει τις ανακαλύψεις του σε εφημερίδες της εποχής ή σε γεωγραφικές εταιρείες και πρόσωπα που είχαν σχέση με τη γεωγραφία και παραπονείται, όταν τον αγνοούν. Χρησιμοποιεί σε πολλά σημεία τις αρχαίες πηγές, υπερηφανευόμενος για την ελληνικότητά του, πολλές φορές όμως κρίνει τις νεότερες πηγές αυστηρά, κυρίως τον Μάρκο Πόλο. Στην εποχή του τον έκριναν ιδιαίτερα αυστηρά – πολλές εκτιμήσεις του, στην αρχαία γεωγραφία είναι λανθασμένες, κάτι που γίνεται εντονότερο, όταν επιχειρεί να κάνει τον γλωσσολόγο και τοπωνυμιολόγο – όμως όσο περνάει ο καιρός, τόσο αναγνωρίζεται το έργο του. Το γεγονός ότι δόθηκε το όνομά του σε κεντρικό δρόμο της πόλης Ισίρο του Ζαΐρ (Κογκό), δείχνει ότι το εξερευνητικό έργο του στην Αφρική εκτιμήθηκε. Στην Ελλάδα αποδεικνύεται, για άλλη μια φορά, ότι προχωράμε αργά, όμως το 1986 έγιναν τα αποκαλυπτήρια της προτομής του στην πατρίδα του, Βυτίνα.¹⁹⁸ Είναι νομίζουμε καιρός να τιμηθεί δεόντως ο κάπως ιδιόρρυθμος, σληροτράχηλος και χαλκέντερος αυτός άνθρωπος, ίσως ο μόνος από τους Έλληνες της νεότερης εποχής που συνέβαλε στην εξερεύνηση της Γης, φέροντας στο φως άγνωστα γεωγραφικά-τοπογραφικά στοιχεία της και βρέθηκε στο επίκεντρο του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού του 19^{ου} αιώνα.

197. Στο ίδιο, 138.

198. Στο ίδιο, v.

Επίλογος

Σύγκριση των τριών προσώπων και συμπεράσματα

Κάθε μία από τις τρεις μορφές που διέσχισαν μεγάλα τμήματα της κεντρικής Ευρασίας είναι ξεχωριστή προσωπικότητα. Αναμφίβολα έχουν κοινά στοιχεία – πέραν του ότι είναι Έλληνες – στον τρόπο που καταγράφουν γεωγραφικές, εθνογραφικές και πολιτικές πληροφορίες. Σημειώνουν αποστάσεις, φτιάχνουν χάρτες, αναφέρουν πολλές πληροφορίες εθνογραφικού, ιστορικού, γεωγραφικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Ο πρώτος είναι άνθρωπος μορφωμένος, εκπαιδευμένος στο πολιτικό παιχνίδι στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, δια μέσου της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Φαναρίου, από νεαρή ηλικία. Τα πολιτικά παιχνίδια στα οποία συμμετείχε, επικίνδυνα ακόμη και για τη ζωή του, τον οδήγησαν στη Μόσχα, όπου και τέθηκε στην υπηρεσία του Τσάρου στο υπουργείο εξωτερικών. Ο Βατάτζης, Ρωμιός της Κωνσταντινούπολης, αντίθετα, δεν είχε λάβει την ίδια ποιοτική εκπαίδευση που είχε λάβει ο Σπαθάρης. Ξεκινά τα ταξίδια του με σκοπό διπλό, να αποκτήσει πλούτο ως έμπορος και να γνωρίσει τον κόσμο. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό είναι κοινό με τον τρίτο Έλληνα εξερευνητή που είδαμε, τον Παναγιώτη Ποταγό. Οι εμπορικές επαφές και οι γνωριμίες του Βατάτζη στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, τον φέρνουν κι αυτόν, όπως τον Σπαθάρη, στην Μόσχα.

Σαν ταξιδιώτες, οι δύο πρώτοι μοιράζονται περισσότερα κοινά από ό,τι με τον Ποταγό. Καταρχάς και ο Σπαθάρης και ο Βατάτζης εργάζονται για τη ρωσική πολιτική αρχή, τον Τσάρο της Ρωσίας (ο μεν πρώτος απευθείας για τον Αλεξέι Μιχαήλοβιτς Ρομάνοφ [1645-1676] ο δε δεύτερος για τον Τσάρο Μέγα Πέτρο (Πέτρο Α΄, 1682 -1725), δια μέσου των υπηρεσιών που προσέφερε στον στρατηγό Βασίλι Γιακόβλεβιτς Λεβασόβ, κατακτητή της βόρειας Περσίας, την περίοδο του δεύτερου Ρωσο-Περσικού πολέμου. Ο Σπαθάρης διασχίζει τη Σιβηρία και φτάνει στην Κίνα μέσω Ανατολικής Σιβηρίας (π. Αμούρ) με εντολή κατευθείαν από τον Ρώσο Τσάρο και αντικειμενικό σκοπό να συνάψει διπλωματικές σχέσεις με τους Κινέζους, καταγράφοντας πληροφορίες κατά μήκος της διαδρομής του. Έχει την υποστήριξη του επίσημου ρωσικού κράτους σε όλη τη διαδρομή, στην οποία γίνεται αποδεκτός από κρατικούς ενδιαμέσους σταθμούς και πόλεις που του προμηθεύουν τα απαραίτητα.

Ο Βατάτζης, αντίθετα, δεν φαίνεται πουθενά να έχει κάποια επίσημη αποστολή από κρατική υπηρεσία. Ταξιδεύει στην Κεντρική Ασία υπό την ιδιότητά του ως έμπορος και μόνον σε ένα σημείο αναφέρει ότι μετέφερε μηνύματα μεταξύ του στρατηγού Λεβασόβ και του Σάχη Ναδέρ της Περσίας (των οποίων, μάλιστα, το περιεχόμενο φρόντισε να ξεχάσει), πράγμα που δεν αποδεικνύει με σιγουριά ότι δούλευε για ρωσικές υπηρεσίες, αλλά παρόλα αυτά είναι μια ισχυρή ένδειξη ότι το έκανε. Βέβαια, ακόμη και σαν εμπορικός αντιπρόσωπος ρωσικών συμφερόντων, έχαιρε κάποιας προστασίας απέναντι σε αυθαιρέσεις που ήταν πολύ πιθανό να συναντούσε στο δρόμο του.

Πλήρως διαφορετική είναι η αφετηρία του γιατρού από τη Βυτίνα της Αρκαδίας. Ο Παναγιώτης Ποταγός δεν φαίνεται να δούλεψε ποτέ για κάποια ξένη κυβέρνηση, ισχυρού κράτους (ούτε καν, όπως καταλαβαίνουμε, για την ελληνική), όπως οι άλλοι δύο, και δεν πήρε κάποια διαταγή από πολιτικό ή στρατιωτικό κέντρο, για να κάνει τα ταξίδια του, ούτε είχε σκοπό να πλουτίσει από το εμπόριο.¹⁹⁹ Η μόνη αναφορά που υπάρχει, όπως είπαμε ήδη, αφήνει υπονοούμενο ότι δούλεψε για τη Βρετανική Διοίκηση των Ινδιών, χωρίς όμως να αναφέρει κάποια πηγή για μια τέτοια πληροφορία, γεγονός που κάνει την αναφορά προβληματική.²⁰⁰ Το βασικό κίνητρο των ταξιδιών του φαίνεται να ήταν ένας συνδυασμός μιας απογοήτευσης και απέχθειας προς τις τοπικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του, όπου επικρατούν η αναξιοκρατία, η κομματοκρατία, η εξαπάτηση και ο τυχοδιωκτισμός και μια έμφυτη επιστημονική περιέργεια για τον κόσμο, καθώς και μια σχεδόν υπερβολική πίστη στον εαυτό του. Όπως αναφέρει η Άννα Καρακατσούλη, Καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, ο Ποταγός είναι ένας «εξερευνητής της προαποικιοκρατικής εποχής που δρα με κίνητρο την ίδια του την περιέργεια και με δική του πρωτοβουλία, χωρίς θεσμική υποστήριξη και χωρίς να υπηρετεί πολιτικούς και οικονομικούς σχεδιασμούς».²⁰¹ Συνεπώς, το κίνητρό του είναι εντελώς προσωπικό, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, και ξεκινά την περιήγησή του χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία και βασιζόμενος στην προσωπική του περιουσία και τις επαγγελματικές του ικανότητες, ως γιατρός.²⁰² Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχε πολιτική άποψη και ότι δεν συμμετείχε στις ζυμώσεις της εποχής του. Το αντίθετο. Στο άρθρο της, η Α. Κωνσταντοπούλου καταλήγει ότι ήταν φανατικός αντίπαλος του Τρικούπη, ενώ στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής οι απόψεις του ήταν συμβατές με αυτές του Δηλιγιάννη.²⁰³

Ο Ποταγός βρέθηκε στο Αφγανιστάν και στο κινεζικό και ρωσικό Τουρκεστάν σε μια εποχή επαναστάσεων, πολέμων και, γενικότερα, βίας. Αυτό θα έκανε τον οποιοδήποτε να αναρωτηθεί, αν πραγματικά πήγε σε αυτές τις περιοχές ή – αφού τελικά πειστεί από τη λεπτομέρεια των περιγραφών του και τις μαρτυρίες άλλων συγχρόνων του που ανακάλυψαν ίχνη του ότι, όντως, πήγε – πώς τελικά τα κατάφερε και βγήκε ζωντανός μην έχοντας κάποια επίσημη κάλυψη. Συνεπώς, δύο ερωτήματα χρήζουν απάντησης, εφόσον δεχτούμε ότι δεν είχε την κάλυψη μιας ξένης, ισχυρής κυβέρνησης: Το πρώτο είναι πώς κατάφερε να ταξιδέψει χωρίς επίσημα έγγραφα,

199. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, 'Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου στη γεωγραφική περιγραφή του Π. Ποταγού. Λειτουργίες του χώρου και εθνικά αιτήματα', στο *Ηπειρος. Κοινωνία - Οικονομία 15ος-20ος αι. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Γιάννενα, 1985), 174 υποσημείωση 1.

200. Яншин, 'Английские "путешественники" – разведчики в центральной азии', 65. Βέβαια, ο ίδιος ο Ποταγός, σε ένα από τα άρθρα στην εφημερίδα *Χρόνος Αθηνών*, αναφέρει ότι οι Άγγλοι τον θεωρούσαν κατάσκοπο των Ρώσων! Επίσης, οι Οθωμανοί τον έθεσαν υπό παρακολούθηση την περίοδο που ήταν στα Γιάννενα και στην Πρέβεζα, βλ. Κωνσταντακοπούλου, 'Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου', 175 υποσημείωση 1.

201. Karakatsouli, «Un explorateur précolonial». Βλ. επίσης Κωνσταντακοπούλου, 'Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου', 174 και υποσημείωση 1.

202. Karakatsouli, «Un explorateur précolonial».

203. Κωνσταντακοπούλου, 'Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου', 178 υποσημείωση 1, όπου γίνεται αναφορά και σε επιστολή του προς τον Σουλτάνο, το 1885, με πρόταση για συνεργασία Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής.

όντας χριστιανός και Έλληνας σε όλη αυτήν την περιοχή της Κεντρικής Ασίας, αρχίζοντας από την Αλεξανδρέττα (Χάταϊ) και φτάνοντας ως τη Χάμια (Χαμί) του λεκανοπεδίου του Ταρίμ και την Ουλιάσταϊ (Βλιαστέ, όπως την λέει) στη Μογγολία (τότε υπό κινεζική κυριαρχία). Το δεύτερο ερώτημα είναι πώς κατάφερε να επιβιώσει, όχι μόνον στις καταστάσεις βίας προς το άτομό του, που συνάντησε από τοπικούς ηγεμόνες (όπως έγινε στη Χάμια), αλλά και γενικότερα κατά μήκος αυτής της τεράστιας διαδρομής χωρίς να έχει κάνει κάποια ιδιαίτερη προετοιμασία.

Ως προς το πρώτο, την απάντηση την δίνει ο ίδιος μέσα από την περιγραφή του, καθώς αναφέρει ότι έπαιρνε συστατικές επιστολές «από βασιλέως εις βασιλέα μέχρις εκεί (δηλαδή στο Τοξούν, κοντά στον Τουρφάν, όπου βρισκόταν, βάσει της περιγραφής του), ὧν ἡ πρώτη μοι ἐδόθη ὑπὸ τοῦ πρίγκηπος Ἀσσιμέτ Ντοβλέ κυβερνήτου ἐν Μεσσιέτ (Μασχάντ)».²⁰⁴ Με άλλα λόγια, το ελληνικό διαβατήριό του, του επέτρεψε να φτάσει έως τη Μασχάντ, στην ανατολική Περσία. Από εκεί και πέρα, ο Ποταγός φαίνεται ότι κινούνταν με τοπικής εμβέλειας άδειες, οι οποίες όμως σωρευτικά του επέτρεψαν να διανύσει μια τεράστια απόσταση κατά μήκος σχεδόν της μισής Κεντρικής Ασίας. Αυτό το τελευταίο είναι κάτι που συναντάμε και στον Βατάτζη, ο οποίος φαίνεται να κουβαλούσε μια επιστολή του Καλμούκου Δορτζή (πιθανώς του Dorji Nazar²⁰⁵, βλέπε στο χάρτη του και εδώ, στο παράρτημα, στην παράγραφο με τον αριθμό 2), που του την είχε προμηθεύσει για την ασφάλειά του (*ὡς ἀκινδύνως μοι ἔρχεσθαι ἐν τῷ ἄχανει ἐκεῖσε πεδίῳ, παρὰ τῆς μακρὰν τούτου περιερχομένης στρατίας αὐτοῦ*). Με βάση αυτά που αναφέρει ο Ποταγός, πρέπει να ήταν ένας αρκετά ικανός γιατρός με γνώσεις φαρμακοποιίας, τις οποίες χρησιμοποιούσε, πολλές φορές χωρίς να παίρνει χρήματα, για να θεραπεύσει είτε τους ίδιους τους ηγεμόνες είτε άτομα του περίγυρό τους, κερδίζοντας έτσι την εμπιστοσύνη τους και το σεβασμό τους.²⁰⁶

Οι ικανότητες του Ποταγού ως γιατρού και φαρμακοποιού δίνουν την απάντηση και ως προς τα μέσα διαβίωσής του κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του. Είναι προφανές ότι οι τοπικοί ηγεμόνες αλλά και οι απλοί ντόπιοι έκαναν χρήση των υπηρεσιών του και σε αντάλλαγμα του προσέφεραν φιλοξενία και κάλυπταν τις ανάγκες της διατροφής του. Για τα διαστήματα όπου βρισκόταν σε μετάβαση από το ένα μέρος στο άλλο, επειδή συνήθως μετακινούνταν μαζί με άλλους, έπειτα από σχετική εντολή του τοπικού άρχοντα, είτε με ένοπλη συνοδεία ή σε καραβάνια και διπλωματικές αποστολές (βλ. για παράδειγμα την περίπτωση από Κάσγκαρ για Χάμια),²⁰⁷ οι ανάγκες του για προστασία και για τη διαβίωση καλύπτονταν από την μετακινούμενη ομάδα, στην οποία αυτός πάλι θα προσέφερε τις ιατρικές του υπηρεσίες.

204. Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 89.

205. Καθότι οι Καλμούκοι ήταν Βουδιστές, ο τίτλος του Δορτζή είναι λαμαϊκός ιεραρχικός τίτλος. Σύμφωνα με τον Khodarkovsky, ο τίτλος του Δορτζή είναι δεύτερος στην ιεραρχία μετά από αυτόν του λάμα (ο οποίος λειτουργούσε ως αντιβασιλέας του Μεγάλου Δαλάι Λάμα του Θιβέτ), βλ. Khodarkovsky, *Where two worlds met*, 35, 168, 171, 203.

206. Βλ. για παράδειγμα τέτοιες περιπτώσεις Ποταγός, *Περίληψις περιηγήσεων*, 79, 89 και 126. Στην τελευταία περίπτωση βρισκόταν στο Ερπουνέ (Ashtyn, Αστίν) ουσιαστικά αιχμάλωτος και θεράπευσε έναν μεγάλο αριθμό πασχόντων από ψευδομεμβρανώδη λαρυγγίτιδα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποφύγει την εκτέλεση και τελικά να του δοθεί άδεια να φύγει προς την Qulja και τα εδάφη που κατείχαν οι Ρώσοι.

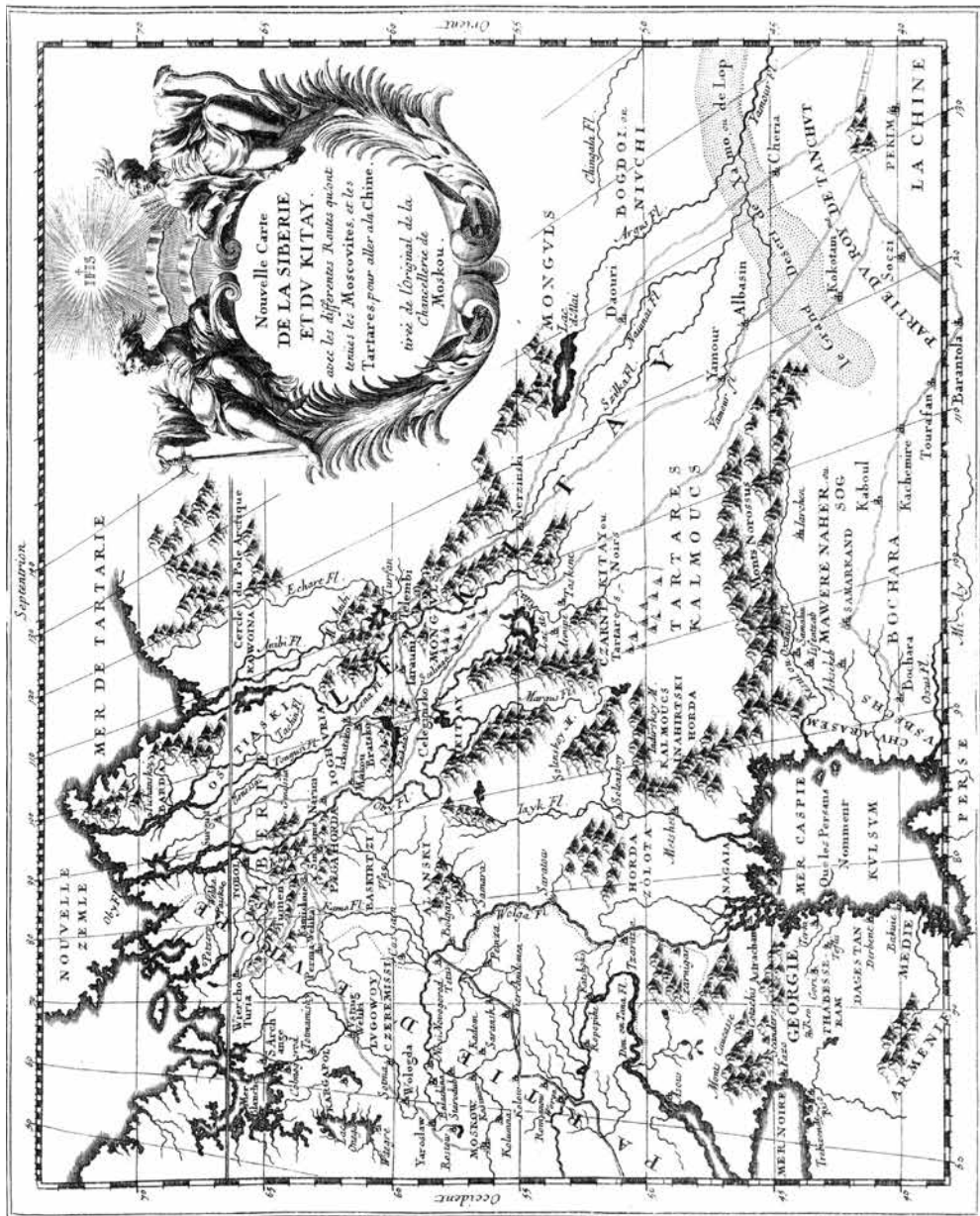
207. Στο ίδιο, 89.

Η μελέτη των κειμένων του Σπαθάρη, Βατάτζη και Ποταγού είναι χρήσιμες σε πολλά επίπεδα της ιστορικής έρευνας. Αποτελούν κείμενα μεταφρασμένα (Σπαθάρης) ή γραμμένα (Βατάτζης και Ποταγός) σε νεοελληνική γλώσσα και μεταφέρουν πληροφορίες γεωγραφικής, εθνολογικής και πολιτικής φύσεως για περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρασίας με τις οποίες ο Ελληνισμός είχε χάσει επαφή για πολλούς αιώνες. Αναδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο πως η εξάπλωση της Δύσης (είτε με τη μορφή της ρωσικής αυτοκρατορίας είτε με τη μορφή της Βρετανικής αποικιοκρατίας στη Δύση) έκανε προσβάσιμη αυτή την περιοχή στους νεοέλληνες, έστω κι αν αυτοί πλέον δεν βρίσκονταν στην υπηρεσία ενός εθνικού κέντρου, όπως την εποχή που βυζαντινές πρεσβείες επισκέπτονταν τις πόλεις της Κεντρικής Ασίας και της δυτικής Κίνας,²⁰⁸ αλλά πρόσφεραν τις γνώσεις και τις υπηρεσίες τους σε άλλες αυτοκρατορίες ή και για προσωπικούς λόγους.

Για τους μελετητές νεότερων περιόδων της ιστορίας της Ασίας, τα κείμενα των τριών Ελλήνων αποτελούν πρώτης τάξεως πηγές σε θέματα που απασχολούν διάφορες κατηγορίες σύγχρονων ιστορικών: της εξερεύνησης της Κεντρικής Ευρασίας, του καθορισμού των συνόρων ανάμεσα στη Ρωσία και την Κίνα στην Άπω Ανατολή, των λαών της Σιβηρίας και των σχέσεών τους με τη ρωσική διοίκηση (Σπαθάρης), της πολιτικής κατάστασης στην Κεντρική Ασία κατά τον 18^ο αιώνα (Βατάτζης) και της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής (ιδιαίτερα απέναντι στη Περσία). Επίσης τα κείμενα αυτά είναι σημαντικά για τους μελετητές και των εθνικών ιστοριών των Περσών, Ουζμπεκών, Καζάκων, Κιργίζων, Οϊρατών/Καλμούκων λίγο πριν η όλη περιοχή (πλην Περσίας) περιέλθει στην εξουσία της Ρωσίας και αρχίσουν να εφαρμόζονται οι εθνικές πολιτικές, που κορυφώθηκαν, φυσικά, επί Σοβιετικής Ένωσης στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οπότε και δημιουργήθηκαν τα προπλάσματα των σύγχρονων εθνών-κρατών της. Επίσης σημαντικές πληροφορίες μπορεί να αντλήσει και ο ιστορικός του αυτοκρατορικού ανταγωνισμού της Κίνας και της Ρωσίας πρώτα στην Άπω Ανατολή (17^{ος} αι.) και έπειτα στην Κεντρική Ασία (18^{ος} αιώνας) και της φάσης της όξυνσης του τελευταίου, με τη συμμετοχή της Βρετανίας (19^{ος} αιώνας), οπότε και αυτή η περίοδος των διεθνών σχέσεων ονομάστηκε το «Μεγάλο Παιχνίδι». Οι μελετητές της ιστορίας της δυναστείας των Qing μπορούν να βρουν και να διασταυρώσουν πληροφορίες που αφορούν στην πολιτική της τελευταίας στις δυτικές περιοχές της κινεζικής αυτοκρατορίας (Xinjiang) και στις σχέσεις με τη Ρωσία· αλλά και οι μελετητές της πολιτικής ιστορίας και γεωγραφίας της Περσίας, του Αφγανιστάν και του Πακιστάν κατά τον 19^ο αιώνα, θα συναντήσουν επίσης πρωτογενές υλικό που αξίζει μελέτης και διασταύρωσης με τη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία. Είναι κρίμα που από ό,τι φαίνεται, το υλικό του Ποταγού που θα δημοσιευόταν σε ένα δεύτερο τόμο φαίνεται να έχει χαθεί μιας και περιλάμβανε εθνογραφικές πληροφορίες. Τέλος, η μελέτη των κειμένων αυτών είναι σημαντική και για τον ιστορικό των διεθνών σχέσεων, ιδιαίτερα αυτόν που ασχολείται με τους αυτοκρατορικούς ανταγωνισμούς και τη διπλωματική ιστορία της Κεντρικής Ευρασίας, αντικείμενα που δεν έχουν αναπτυχθεί παρά ελάχιστα στην Ελλάδα σήμερα.

208. M. Kordosis, *T'ang China : the Chinese Nestorian church and 'heretical' Byzantium (AD 618-845)* ([Athens]: Ioannina, 2008).

Παράρτημα 1^ο κεφαλαίου (Νικόλαος Σπαθάρης)

Εικόνα 1. Χάρτης Σιβηρίας και βορείου μέρους της Κεντρικής Ασίας Νικόλαου Σπαθάρη

Εικόνα 2. Το ποτάμιο δίκτυο της Σιβηρίας

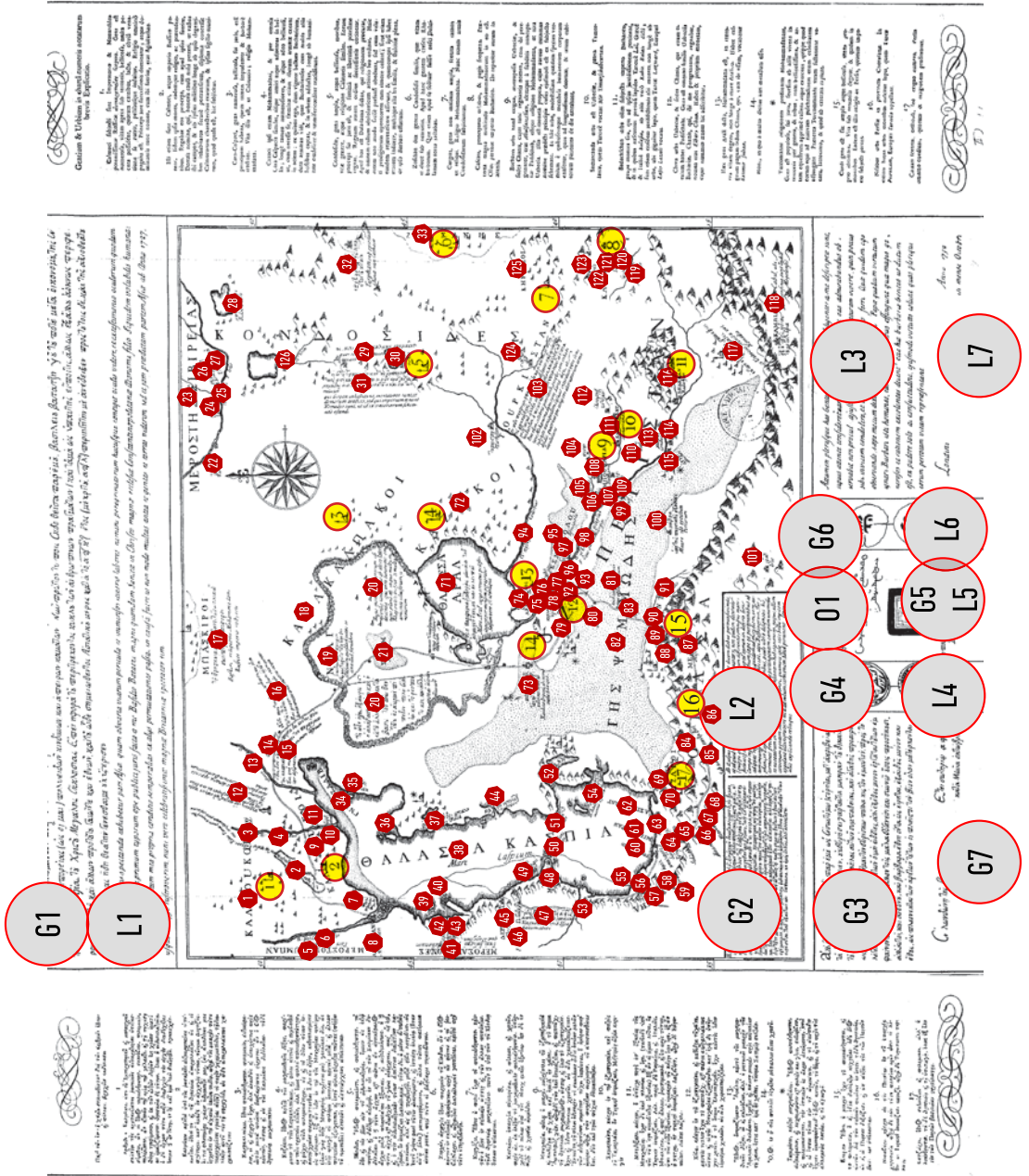

Εικόνα 3. Το ποτάμιο δίκτυο της ρωσικής Άπω Ανατολής (κοιλιάδα του π. Αμούρ).

Εικόνα 4. Ο Αλεξέι Μιχάιλοβιτς Ρομάνοφ

Παράρτημα 2^ο κεφαλαίου (Βασίλειος Βατάτζης) Μεταγραφή κειμένων του χάρτη του Βατάτζη

Εικόνα 1. Σημεία ανάλυσης στο χάρτη του Βατάτζη

G1:

Χάρτα δι' ἧς τοῖς φιλομαθέσι παρέχεται εἰδεῖν μέρος τί τῆς Ἀσίας ὃ οὐδεὶς τῶν περιηγητῶν ἕως τοῦνυν ἰδεῖν ταυτοψ καὶ ὡς εἰδὼς εἰπεῖν τι καθαρῶς εὐμοιρήσατο. Ἐνεκεν τῶν// τῆς κατε κείσε ὁδοιπορείας (ὡς οἶμαι) πολυειδῶν κινδύνων καὶ ἀπειρῶν καμάτων Νῦν πρῶτον τυποῖς Εἰδοθεῖσα παρεμοῦ βασιλείου βατάτζη υἱοῦ τοῦ ποτέ μέγα οἰκονόμου τῆς Ἐν// τῇ Κωνσταντίνου Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἐπεὶ ἡ φορὰ τοῦ περιτρέχοντος κύκλου τῶν ἀνθρωπινῶν πραγμάτων (καὶ τὰμὰ ὡς ὑπαυτῆς εἴποιτις, ἄλλως ἐξἄλλου ἀόκνως περιφε// ρομενα) μετὰ καὶ ἄλλων προτοῦτου γαιῶντε καὶ ἐθνῶν καίτου ὧδε σημειωθέντος Ἀσιατικοῦ μέρους κατὰ τὸ ,αψηκζ ον (1727) ἔτος (μέχρι τοῦ ,αψηλου/1731) περιηγητὴν μὲ ἀνέδειξεν πρὸς τούτοις δὲ καὶ τῆς ἀξιοθεάτου// μεγάλης Βρεττανίας ἥδη θεατὴν γενέσθαιμε οὐχ ὑστέρισεν

L1:

Charta in qua eruditis spectanda exhibetur pars Asiae quam obvaria viarum pericula et immensos itineris labores nemini peregrinatorum hucusque contigit oculis videre et extestimonio oculorum quodam// modo explicare nunc primum typorum ope publici juris facta a me Basilio Batatzi magni quondam Sanctae in Christo magnae ecclesiae Constantinopolitanae aekonomi filio liquidem volubilis humana-// rum rerum curius tum mea propria conditio semper alias ex aliis permutationes passa in causa fuere ut non modo multas antea et gentes et terras viderim sed et jam praedictam partem Asiae ab anno 1727,// usque ad 1730 lustraverim nunc vero celebratissimae magnae Britanniae spectator sim

Στήλες με αριθμούς στα αριστερά (ελληνικά) και δεξιά (λατινικά) του χάρτη.

Περὶ τῶν ἐν τῇ χάρτῃ σημειωθέντων διὰ τῶν ἀριθμῶν ἐθνῶν καὶ πόλεων. Βραχεῖα ἐκδήλωσις.

Gentium & Urbium in chartâ numeris notatarum brevis Explicatio.

1. Ἀριθμὸς. Καλμούκοι, ὑπὸ τοῦ Ἱμπερατορικοῦ καὶ μοναρχικοῦ σκήπτρου τῆς κραταιοτάτης ῥωσαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑποτασσόμενοι, ὧν τὸ ἔθνος πολάνθρωπον, σκηνόβιον, πολεμικόν, πολύκτηνον, ὧν κτηνῶν τῷ κρέατι, τῷ γάλακτι, καὶ τῇ τυχούσῃ θήρᾳ τρεφόμενον, καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν δερρῶν εἰς χρήσιν ἱματίων ἱματιζόμενον. Θρησκεῖα δὲ τούτων, ὅλως ἡ εἰδωλολατρεῖα. ὃ δὲ ἄρχων τούτου κατὰ διαδοχὴν τὴν ἀρχὴν διαδέχεται ὀνομα δ' ἦν τούτῳ, ἐν τῇ κατ' ἐμὲ ἐκεῖ διατριβῇ, Ἀγιουκαχάν.
2. Καλμούκοι καὶ τοὶ ὑπὸ τῆς ῥωσαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑποκείνται, ἤθεσί τε καὶ τῇ θρησκείᾳ ἀπαραλλάκτως ὡς καὶ οἱ πρότεροι. κατ' ἐμὲ δὲ ἦν ἀρχηγὸς τούτων τούνομα Δορτζής. ὅς τις φιλοτιμίᾳ χάριν ἐδωρησατὸ μοι, (ὡς ἀκινδύνως μοι ἔρχεσθαι ἐν τῷ ἀχανεῖ ἐκείσε πεδίῳ, παρὰ τῆς μακρᾶν τούτου περιερχομένης στρατίας αὐτοῦ) τὸ παρὸν γραμματίδιον, τῇ διὰ λέκτω αὐτοῦ σὺν τῇ σφραγίδι, ὡς ὧδε ἀπαραλάκτως χαρακτηρίζεται.

Calmuci subjecti sunt Imperatorio & Monarchico potentissimae Russicae αὐτοκρατορίας sceptro. Gens est numerosa, vitam agens sub tentoriis, bellicosa, multa pecora possidens, quorum carnibus, lacte, & obviâ venatione se nutrit, pellibusque induitur. Religio omnino pagana est. Princeps jure successionis dominatur, atque dominantis tunc nomen, cum ibi fuerim, erat Agiucachan.

Isti etiam sunt Calmuci, atque imperio Russico parent. Iidem ipsis mores, eademque religio, ac praecedentibus. Regebat eos princeps, cum apud ipsos fuerim, Dortzi nomine, qui, honoris causa mihi petenti, ut vastos ibi campos, & ab ipsius militibus longe ab ipso degentibus inhabitatos securè pertransirem, diploma concessit Calmucorum chara et eribus exaratum, & ipsius sigillo munitum, quod quale est, hic subjicitur.

3. Καρακαλπάκοι, ἔθνος πολυάνθρωπον, πολεμικόν, αὐτοκέφαλον, εἰ καὶ ἄρχηγὸν ἔχον, ἀλλ' ἀναιδῶς καὶ ἀναισχύτως πρὸς αὐτὸν μετὰ πλείστης βαρβαρότητος φέρονται. ὧν ὁ βίος καυτῶν, ὥσπερ καὶ εἰς τοὺς Καλμούκους δηδύλωται. Τῇ δὲ θρησκείᾳ μωχαμετάνοι.
 Cara-Calpaci, gens numerosa, bellicosa, sui juris, etsi principem habens, quem tamen impudenter & barbarè tractant. Vita illis est, ut Calmucis; religio Moham-madana.
4. Καζάκοι, ἔθνος καὐτὸ τῆς μωχαμεθικῆς δόξης, παρόμοιον τὸ τοῖς Καρακαλπάκοις, καὶ φίλοι αὐτοῖς καὶ συμβοηθοὶ ἐν ταῖς στρατιαῖς αὐτῶν, ἀλλ' ὅμως πολλὰ πολυανθρωπότερον, καὶ μέχρι τοῦδε πολεμικώτερον, ὥς καὶ τὸ θῆλυ τούτων ἐν-καιρῷ χρείας παρατάττεσθαι ὁδὲν ὡς ἄρρεν, καθοπλισμένον εἰς πόλεμον. ἔξ ὧν ἴδον ἐν τῷ τῆς Μπουχαρίας πολέμῳ (ἐκεῖ γὰρ ἐντῇ Μπουχαρία τυχόντος μου) γυναικας δύο, ἃς ἐντῇ πληγῇ τοῦ πολέμου ἔνοπλως καυτὰς μετὰ καὶ ἄλλων πολεμίων ἐζώγρησαν, καὶ ἐντῇ πόλει φέροντες ταύτας (πόρρω τοῦ συμπαθοῦς) ἀνηλεῶς καὶ ἀσπλάχνως ἀπέκτειναν.
 Cazaci ipsi etiam Mohammadani, & per omnia Cara Calpaci similes iisque amici atque adjuutores in bel-lis; longè tamen numerosiores, & usque adeo bellicosi, ut, cum necesse sit, faeminae etiam illorum armatae exeant in aciem : ex quibus ego, dum vigeret bellum Bucharicum, duas armatas vidi, quas Bucharienses cum multis aliis hostibus captas, & in urbem adductas longè ab humani-tate crudeliter & immisericorditer trucidârunt.
5. Κόνδοσι, ἔθνος πολεμικόντε, καὶ πολυάνθρωπον, τὰ ἦθη καὶ τὸν βίον σὺν τῇ εἰδωλολατρείᾳ, ὅμοιον ὡς ἐντῷ πρώτῳ, καὶ δευτέρῳ ἀριθμῷ, ἐν οἷς τὰ τῶν Καλμούκων δε-δῆλωται. ὁ δὲ τούτου ἄρχων κατὰ πάντα ὧν αὐτοκέφαλος ἄρχει μετὰ πληρεστάτης ἐξουσίας, καὶ αὐτοθε-λήσεως. ἡ δὲ τούτου ἄρχη κατὰ διαδοχὴν τοῦ γένους εἰσέρχεται, παρ' οἷς ἐστὶ, καὶ ὁ τὴν εἰδωλολατρεικὴν τούτων ἀπάντων διατάττων λα-τρεῖαν, ὃν ὀνομάζουσι Δαλαϊλάμα, τούτῳ δὲ, οὐ μόνον εὐπειθῶς ὑπακούουσι, ἀλλ' ὡς καὶ τερατουργῷ, μετὰ φόβου λατρεύουσι. ὡς ἐκτοῦ γήρους φασὶ τούτον ἀνανεούμενον, καὶ ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ (ὅταν αὐτῷ βούλη) μεταμορφούμενον, καὶ ἄλλα τούτοις παρόμοια ἀνοίας μεστὰ, περὶ τούτου οἱ βάρβαροι τερα-τεύονται.
 Condosidae, gens ampla, atque bellicosa, moribus, vitae genere, iisque religione Calmucis simi-les. Eorum princeps sui juris est, & summâ ac liberrimâ potestate regnat. Regnum autem ordine successionis obtinetur. Apud hos est Dalailama dictus, qui religionem procurat, & omnem cultum idololatricum arbitrio suo ordinat. Huic autem non modo facilè persuasi obediunt, sed eum velu-ti prodigiorum operatorem cum timore colunt, sicut etiam cundem rejuvenescere asserunt, & quamcun-que ipsi lubet aetatem induere, multaque alia his similia, & stultitiae plena, de ipso Barbari effutiunt.
6. Ζοφχαν, ἄρχηγὸς ἔθνους παρομοίου τοῦ Κόνδο-σι, ὧν ὁ βίος καυτῶν ἐν σκηναῖς περιφέρεται. πρὸς οἷς φύεται καὶ τὸ ρεο-βάρβαρον, καὶ παραυτοῖς Δαλαϊλαμάς γεννηθή-ναι, καυτοὶ πρὸ τούτου ἐτεραπεύοντο.
 Zofchan dux gentis Condosidis similis, quae vitam traducit sub tentoriis. Apud hanc gentem crescit Rha-barbarum. Quae etiam apud se solitum fuisse nasci Dalai-lamam antea jactabat.
7. Κυργίζοι, ἔθνος οὐ πολὺ ἔχον τὸ πολυάνθρω-πον. καυ-τῶν ὁ βίος ἐν σκηναῖς ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων πεποιήται. τῇ δὲ θρησκείᾳ μωχαμετάνοι. τανῶν δὲ ὑπὸ τῶν τοῦ Κόνδοσι ὅπλων ὑπόκειται.
 Curgizi, gens non multum ampla, scenita tamen ut reliqui. Religio Mohammadana. Nunc autem armis Condosidarum subjiuntur.

8. Κασκάρι, ἐπαρχία εὐμοιρούσα, καὶ πόλεων καὶ χωρῶν, πρὸς ἅς, οὐκ ὀλίγον τὸ μωχαμεθικὸν πολυάνθρωπον. ὑπὴρ-
χεδὲ τὸ πάλαι ὑπὸ τῆς Μπουχ[α]ρικῆς ἐξουσίας. ἐστὶ δὲ ἐν αὐτῇ καὶ χρυσὸς ἀμμόδης.
Cascari, principatus urbibus, & pagis frequens. Praeterea magna multitudo Mohammadanorum in eo est. Olim parebat imperio Bucharico. Ibi reperitur aurum in arenis.
9. Μπουχαρία, πόλις οὐ μικρά, μητρόπολις τοῦ οὐζμπεγιστανίου, καὶ καθέδρα τοῦ χάνη. κατ' ἐμέδῃ ἦν χάνης, οὗ τὸ ὄνομα Ἀμπουλφειζ χάν. παρὰδὲ τῶν ἐκεῖ ὀνομάζεται, καὶ πατισᾶχ. τῇ θρησκείᾳ μωχαμετάνος, ὥσπερ καὶ ὅλον τὸ οὐζμπεγιστάνι. ἔχει καὶ ἴδιον Νόμισμα χρυσοῦν, ὡς ὧδε χαρακτηρίζεται. Ἐν ταύτῃ τῇ πόλει ὀδυνηρόν τί σκωλήκων εἶδος ὁποίων μελῶν τῶν ἀνθρωπίνων σωματῶν τύχει ἐκφύεται, ὃ ἡμέραν παρ' ἡμέραν παρὰ τῶν πασχόντων συρόμενον, τοῦ ἀποσπασθῆναι ἕως, δύο καὶ τρεῖς πήχεις ἐπιμηκύνεται.
Bucharia urbs haud exigua, metropolis Uzbekiae, & sedes Chanis, cujus tunc regnantis nomen, cum ibi peregrinaret, erat Abulfaizchàn idemque à subditis nuncupatur Padischah, estque religione Mohammadanus, ut tota Uzbekia. Illis est moneta propria, cujus aureus nummus nomine praedicti principis cuiusmodi est ex subjecto schemate. In hac urbe, molestissima quaedam species vermium è quibuscunque membris humanorum corporum enascitur, quos ad longitudinem duorum, & trium cubitorum patientes de die extrahunt.
10. Σαμαρκάντι, κάστρον ἐν τῷ οὐζμπεγιστάνι, καὶ πατρίς τοῦ Ταμερλάνι, ὃν τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Μιρτεμίρ Ἀζάκ κουρε-χέν.
Samarcanda urbs est Uzbekiae, & patria Tamerlanis, quem Turcicè vocant Mir Timurschah-curcan
11. Μπεδεξάνι, κάστρον, ὃ ὑπῆρχε ποτὲ ἐπ' ἐξουσίας τῆς Μπουχαρίας. ἔχον δὲ ἐκεῖ πλησίως καὶ ὄρη, (ταυνδὲ ὑπὸ τῆς τοῦ κ(ά)στρου κυριεύοντος ἐξουσίας) ἐξ ὧν οἱ τίμιοι λίθοι, οὓς τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Λάλ, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις, καὶ Ἰταλοῖς, Μπαλάσια, καὶ παρ' ἄλλοις, ρουμπιπαλὲ. καὶ ἔτι πρὸς τοῦτοις, ὑπὸ τῆς αὐτοῦ ἐξουσίας, καὶ οὐμακράν τοῦ κάστρου ἔστιν ὄρη, ἐξ ὧν ἡ πέτρα, ἣν τουρκιστὶ ὀνομάζουσι, Λαζιβέρτ, παρὰ δὲ Εὐρωπαίοις, Λάπις λάζουλι.
Badachschan urbs olim subjecta imperio Bucharico, prope montes sita, qui ad ipsius jurisdictionem pertinent, & in quibus nascuntur preciosi lapides Turcicè Lal, Graecè & Italicè Balasia, ab aliis verò Rubis Balais dicti, sunt etiam ejusdem jurisdictionis alii montes non longè ab urbe, ubi gignitur lapis, quem Turcae Lazward, Europaei Lapis Lazuli vocant.
12. Χίβα, κάστρον ἐν τῷ οὐζμπεγιστάνι καὶ καθέδρα τοῦ χάνη. καὶ τὸς τίτλον ἔχει τὸ πατισᾶχ. κατὰ πάντα ἀπαραλλάκτως ὥσπερ καὶ οἱ τῆς Μπουχαρίας οὐζμπεγίδες. κατ' ἐμέ δὲ ὑπῆρχεν χάνης, οὗ τὸ ὄνομα Ἐλμπάρς χάν. ἔχει καὶ τὸς ἴδιον νόμισμα χαλκόν, ὡς ὧδε χαρακτηρίζεται.
Chiva urbs Uzbekiae, & sedes Chanis, qui etiam titulum habet Padischahi. Gens est omnino similis Uzbekiis Buchariae. Chanis, qui, ibi me peregrinante, regnabat, nomen erat Elbars Chan. Habet & propriam monetam, cujus nummus aeneus hic adscribitur.
13. Ἔθνος, ὀνομαζόμενον Ἀράλοι, καὶ τὸ τῆς μωχαμεθικῆς δόξης, εἰ καὶ σκηνόβιον, ἀλλ' οὐ μετοικεῖ μακράν τῆς Ἀραλικῆς θαλάσσης. ἔχοντες καὶ κόμην μικράν πρὸς κατοικίαν τοῦ χάνη, ὅστις κατ' ἐμέ ἦν χάνης, τοῦνομα Σατεμίρ σουλτάν.
Haec gens Arali dicta, Mohammadana est, in tentoriis vitam degens, non longe à mare Aralico. Habet exiguum pagum sedem Chanis, qui, cum ibi esset, vocabatur Satemir sultan.

14. Ὅρος ἐν ᾧ τοῖς πολλοῖς λέγεται μέταλλον εἶναι χρυσοῦ.
*
Τουρκομάνοι, καὶ τοὶ μοχαμετάνοι. Ἔθνος πολυάνθρωπον, αὐτοκέφαλον, καὶ κεχωρισμένον κατὰ φυλάς καὶ γένη, σκηνόβιον, καὶ πολεμικώτατον, τὴν ἵπικὴν ἐς ἄκρον ἀσκούμενον, ἐπεὶ καὶ οἱ ἵπποι τούτων σὺν τῇ ὥραιότητι, καὶ τὸ ὠκύποδον ἔχουσι οἰκονομεῖται δ' ὁ βίος αὐτῶν, τῇ θήρᾳ, καὶ τῇ πρὸς τοὺς ἀλλογενεῖς ληστεία, καὶ τῇ ἀρπαγῇ.
Mons, in quo à multis dicitur auri metallum esse.
*
Turcomanni religionem profitentur Mohamadanam.
Gens est populosa, sui juris, seorsim ab aliis vivens in tentoriis per genera, & tribus, item bellicosissima, & artem equestrem apprimè callens atque exercens, quippe quod eorum equi ad nativam pulchritudinem etiam celeritatem adjungunt Praeterea Turcommanni vitam sustentant venatu, latrocinio, & quod ab externis rapiunt.
15. Κιοῦρτοῖ Ἔθνος οὐ μικρὸν ἔχον τὸ πολυάνθρωπον, καὶ το πολεμικόν, ὃ καὶ ἰδία διαλέκτῳ κέχρηται. ὁδὲ βίος αὐτῶν διὰ τῶν σκηνῶν ποιεῖται ἐν ὄρεσι. Τῇ δὲ θρησκείᾳ, ὡς καὶ οἱ Πέρσαι δοξάζουσι καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς τῶν Περσῶν βασιλείας ὑπόκειται.
Curdi gens est sat ampla atque bellicosa, utens proprio idiomate. Vita sub tentoriis degitur & quidem in montibus. Eadem est illis religio ac Persis, quorum imperio subjecti parent.
16. Νισαβοῦρι. κάστρον εἰς τὴν Περσίαν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ χοροσάνιου παρὰ δὲ τῶν τούτου πλησίον ὁρῶν εἰσιν οἱ λίθοι οὗς τουρκιστὶ ὀνομάζουσι περεζέ, παρὰ δὲ Ἑυρωπαϊοῖς τουρκοῖς
Nisabur urbs Persiae in provincia Chorasanae. In vicinis hujus urbis montibus nascitur lapis, quem Turcae Peiruzam, Europaei Turcoïn appellant.
17. Κατζάροι, Ἔθνος σκηνόβιον καὶ πολεμικόν, ἀλλ' οὐ [πο-] λυάνθρωπον, τῇ δὲ θρησκείᾳ καὶ τῇ ὑποταγῇ, ὅλως ἐξ ὅλου τὴν τῶν Περσῶν βασιλείαν προσήλωται.
Catzari scenitae, bellicosi, sed exiguu numero Persis omnino obediunt, quorum & religionem profitentur.

G2:

Ἡ ἐκ τοῦ α: μέχρι τοῦ β: Γραμμῇ, διάστημα ἐστὶ ὃ, δι' ἡμερῶν δεκατεσσάρων διήλθομεν δι' οὗ συμπεραινέσθω καὶ τῶν ἐπιλοίπων τόπων τὰ ὁδευοιτικῶς διαστήματα, εἰ καὶ οὐ κατὰ ἀκρίβειαν (ὡς καὶ τοῖς πάσι δήλον τῆς διὰ ξηρὰς ὁδοῦ τὸ κατὰ τόπους διάφορον) ἀλλ' οὐ καὶ πόρρω τοῦ ἀκριβοῦς ἐξαίρεθέντων δ' ὅμως, τῶν ἐν τῷ (ἀχανεὶ σχεδόν) πεδίῳ τόπων τῶν νομαδικῶν ἐθνῶν, ἐπειδὴ οὗτοι πολλάκις ἐκ τῶν σημειωθέντων αὐτοῖς τόπων μακρὰν ποῦ ἀπέρχονται, χειμώνιμεν, ὡς πρὸς τὴν μεσημβρίαν τὸ πλείστον φέρονται, ἔαρος δ' ἀρχομένου πρὸς τὴν ἄρκτον ἐκτείνονται. λεκτέον καὶ τοῦτοδὲ, εἰ καὶ ἐκ τῶν φαινομένων ὧδε ὁρίων περαιτέρω τῶν μπασκήρων, τουρφάντε, καὶ ζοφγάν οἱ τόποι ἐστήκασιν. καὶ τὰ καλμούκων ἔθνη ἐκτείνονται ἄλλ' ὅμως το πεδιόν τοῦτ' ὡς ἐκεῖ ἐν ἐστὶ καὶ τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χάρτῃ σημειωθέντων ἐθνῶν αὐτῶν ἐστὶ μόνιμον εἰ καὶ ταῦτα ἀλλήλοις εἰσὶ πολέμια ἀλλ' οὐδὲ ἐν ἄλλῳ ἔθνος ἐντὼ μεταξύ τούτων εὐρήσεται, ταδ' ἐξ αὐτῶν καὶ ἐπέκεινα οὐκ ἐμὸς ὁ λόγος, ἀλλ' ἄλλοις ἔστω.

L2:

Ab A usque ad B linea spatium est quod quatuor decem diebus pertransivimus et ad quod reliquorum locorum itinerariae distantiae **minantor si non quidem accurates

(quippe quod terrestris itineris provarietate locorum differentia omnibus manifesta est) sed neque etiam omnino inaccurati, exceptis tamen in deferto fere campo regionibus Nomadicarum gentium. Hae enim saepe ex pertinentibus ad adipasas regionibus longius excurrunt hyeme, quidem ad meridiem vere autem temineunte ad septentrionem Dicendum et hoc est, etsi Baskinorum, Turphani et Zophchani loca, tum Calmucorum tribus paulo ultra designates hic terminos procurunt hunc tamen illuc usque pertingentem campum unum esse et notatarum in hac charta gentium constantem habitationem neque ullam externam gentem intermediam reperiri, quamvis ipsae sese bellis invicem appellant ulteriora verò loca ad meum sermonem haud pertinent Itaque aliis explicanda reliquae.

G3:

Ἄλλ' ὅμως τὰ ἔθνη ταῦτα ἅ παρ' ἐμοῦ ὡς ἐν συντόμῳ ἱστοροῦνται, μετ' ἀκριβείας τις τὰ ἔθνη τούτων κρίνων θαυμάσειεν, οὐχ εὐρήσει γάρ ταῦτα μακράν τοῦ δικαίου, καὶ τοῦ καταφύσιν λόγου, τῆς πρὸς ἀλλήλοις αὐτῶν συμπαθείας, καὶ ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἅπερ οὖν εἰδὼς καὶ γὰρ, κατ' ἐμαυτὸν εὐρίσκω πολλακίς τὸν ἐμαυτὸν πρὸς τὸ λέγειν κινούμενον, φεῦ οἶων ἀρετῶν οἰμὴ εἰδότες ἀλλ' ἐξέθους μόνον ἐργάζεται τούτων ἐμφαίνονται βάρβαροι, αἱ μᾶλλον τοῖς μᾶλα εὐγενέσι καὶ συννῶ οὓσι προσήκουσι, ἀλλ' αὐτοί, καὶ ἄνευ νοῦ, καὶ βάρβαρα ἔθνη ὄντα ὡς εἴρηται, ἐξαίδοῦς μόνον καὶ ἔθους, ὡς πλεονέκται τῶν ἀρετῶν τούτων οἱ πλείστοι τὸν βίον ὅλον μετέρχονται

Ἐν λωνδῶνῃ τῆς Βρεττανίας

Ἔτει σωτηρίῳ ,αψλβ'
κατὰ Μῆνα ὀκτώβριον

L3:

Attamen plerasque has Gentes quae breviter sed diligenter a me descriptae sunt, siquis attente consideret et earumque mores perpendat pas admirabundus observabit non procul ajusto et aratione secundum naturam vivere. quin potius sibi invicem condolere, et bono ac propenso animo ferri Quae quidem ego observando. saepe mecum dixi. atque etiamnumdicu Papae qualium virtutum ignari Barbari isti homines. eas tamen moribus effingunt quae magis generosos et rationem excolentes decent' ecce hae barbarae Gentes ut dictum est, ex pudore solo ac consuetudine ejusmodi virtutes colunt quas plerique eorum pertotam vitam repraesentant

Londini

Anno 1732 in mense Octobri

G4:

Τὸ τῆς μπουχαρίας
χρυσοῦν νόμισμα

L4:

Buchariae aureus nummus

O1:

Dorzi biciq öqbö

Bamali-du zoura zabsartu

Torgül ugei amurārai

Yabuuluqtun ◇²⁰⁹

“Dorzi sent the letter

“In the interval of bamali (?)

“Please relax well without care.

“Send it!”

[seal]

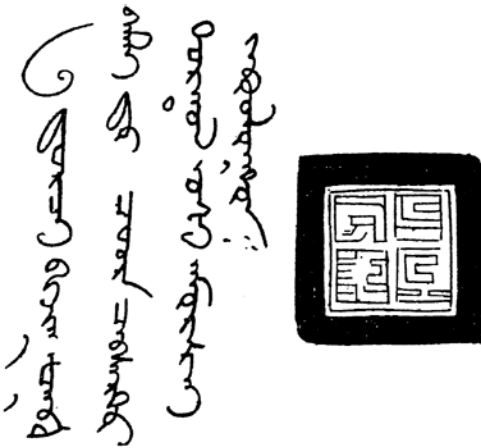
«Ο Δορζής στέλνει την επιστολή

εν μέσω του bamali (;)

καλή διαμονή

Να αποσταλεί»

[σφραγίδα]

G5-L5:

Το παρα τοῦ Δορτζῆ Γραμματίδιον

Diploma a Dortzi

G6:

Τὸ τῆς Χιβας

χαλκοῦν νόμισμα

209. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή Christopher P. Atwood, της έδρας Mongolian and Late Imperial/Early Modern Chinese History, του Τμήματος East Asian Languages and Civilizations του University of Pennsylvania, ο οποίος είχε την ευγενική καλοσύνη να μου στείλει τη μεταγραφή του γραμματιδίου γραμμένη στα Οϊράτ Μογγολικά και να κάνει και τη μετάφραση.

L6:

Chiva aeneus
nummus

G7:

χαλκοχαραχθεῖσα διὰ ἰωάννου σῆνεξ

L7:

Ioannes Senex Londini sculpsit Qui Ctabos Cartasque ex accuratissimis novissimis-
que observationibus delineatas facie et nendit

1 ΚΑΛΜΟΥΚΟΙ

2 λίμνη σαμάρ ἦν ὥρα Χειμῶνος τῷ πάγῳ
διέβημεν/palus Samar quam tempore
hiemis conglaciatam pertransivimus

3 Τεκέ / Teke

4 Π. Γιαγίκ / F. Eaic

5 ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΚΟΥΜΠΙΑΝ / Pars Couban

6 Π. Βόλγας / F. Volga

7 ΝΟΓΑΟΙ

8 ΑΣΤΡΑΧΑΝ / Astrachan

9 ΚΑΛΜΟΥΚΟΙ

10 Γιουργι Γορότ / Iurgi gorod

11 σαραγτζικ / Saraitzic

12 πυραμὶς ἐνῇ πολλὰ τῶν οὐλῶν παρὰ
τῶν ἀριστευόντων βαρβάρων ὡς αναθήμα
τα τίθεται
Pyramis in qua ut donaria appenta
sunt plurima Victorum Barbarorum
arma

13 Π. Γεμπι / F. Gempi

14 Aqua / ὕδωρ

15 Ὁδὸς δι ἧς ἡ ἐμοὶ ὁδοπορεία δεικνύται
πρὸς
τῆς κασπικῆς θαλάσσης τὴν περιφέρειαν
Via quâ meum circum mare Caspium
itaer designatur

16 ἐξ οὗδε πρὸς τοῖς ἄλλοις κινδύνους καὶ ὁ
δια
τὸ τοῦ ὕδατος σπάνιον κίνδυνον ἄρχεται
Hinc praeter alia pericula etiam pericu-
lum ***aquae incipos

17 ΜΠΑΣΚΙΡΟΙ

Τῇ θρησκείᾳ μωαμετανοὶ τῷ ῥωσσαικῷ
σκήπτρῳ ὑπόφθοιροι.
Baskiri religione Mohammadan
russico imperio subjecti

18 ΚΑΡΑΚΑΛΠΑΚΟΙ

19 ΝΤΑΓ

οἰκοδόμημα τί παλαιὸν
καὶ τάφοι τοῦτον γύροθεν
Aedificium quoddam vetus et
circa illud sepulchra

20 Τοῦ ὧδε ὄρους ἐξάωρος ἐστὶ
ἡ ἀνάβασις, τόσον καὶ ἡ
ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους κατὰ
βασίς τὸ δ' ἄνωθεν
τούτου ἐς ἄκρον ἐπί-
πεδον πολὺ ἐν αὐ-
τῷ καὶ τὸ ῥεοπόν-
τικον καὶ ἀγέλαι
πολλαῖ ἀγρίων
κτηνῶν
Hujus montis sex horarum est
ascensio tantum que ab altero lateri
descensio ejus vero summitas om-
nino plana est, in qua multum
Rhapontici credeat et multa
Armenta silvestrium **
mentorum

21 ΣΑΜ / Sam

22 Ταρσκογι / Taroskoi

23 ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΣΙΒΙΡΕΙΑΣ

24 Γιαμισοβ / Iamisou

25 Π. Ἡρτῆς / F. Irtis

26 Σεμιπαλατ / Semipalat

27 Uba / Ουμπά

28 Μπελοε οζερο / Beloe ozero

29 ΚΟΝΔΟΣΙΔΕΣ

Οὓς καὶ καρακαλμουκ ὀνομάζουσι
Quos et Caracalmucos
vocant

30 Γιρκεν / Girken

31 Οἱ ἐν τῇ Γιρκέν κατοικούντες ἔμποροι
τίνες εἰσὶ καὶ ὄπλοιοι οἱ δὲ κρατοῦντες
νομάδες εἰσὶ ὡς ἐδήλωσα τοῦ *** καὶ διὰ
τῶν
σκηνῶν
Qui Girgen inhabitant mercatores sunt, et
armorum artifices, sed qui imperium tenent
Nomades sunt, ut id ex tentoriorum schem-
atis ostendi

- 32 Τουρφάν
ἐπ' ἐξουσίας τῆς Χίνας
ἤτοι τοῦ Κιταίου
Turphan sub potestate
chinae sive Cathaiae
- 33 ΖΟΦΧΑΝΗΣ
- 34 ΓΝΙΛΟΙΖΑΛΙΒ
- 35 Min Kislac / μιν κισλάκ
- 36 Γκουλαλι / Kulali
- 37 ἀλεξάνδρι μπαλχ / alexandri Balch
- 38 ΘΑΛΛΑΣΣΑ ΚΑΣΠΙΑ
Mare Caspium
- 39 Λ. Τουλεν / L. Tulen
- 40 Τζετζεν / Tzetzen
- 41 ΜΕΡΟΣ AMAZONES
ὁ και δαγιστάν
pars Amazonum
quae Dagestan
- 42 Τέρκι / Terki
- 43 Π. Άξάν / F. Axan
- 44 Καρά μπογάζ / Cara bogaz
- 45 ΔΕΡΜΠΕΝΤ / Derbent
- 46 Π. Γιαζοβά / F. Giazoba
- 47 ὁδὸς δι ἧς κατὰ τὸ ἀγνίς
ἀπήλθον πρὸς τὸ Ἰσπαχάνι
Via qua anno 1716 Ispahanum abivi
- 48 ΜΠΑΚΟΥ / Baku
- 49 Dua Brati / δύο ἀδελφοί
- 50 Ἀγία νήσος / Sviatoi Ostrov
- 51 Κράσνι βοδά / Crasniboda
- 52 ΜΠΑΛΧΑΝ
- 53 F. Kur/ Π. Κιοῦρ
- 54 Ν. κατοικεῖται ὑπὸ
Τουρκμένων ὀγκούρτζ
In. Inhabitata a Turco-
mannis Ogurtz
- 55 ΚΙΛΑΝ
- 56 Reschd / Ῥεστ
- 57 ΥΡΚΑΝΗΑ / Hyrcania
- 58 Amil / Ἀμίλ
- 59 Balfros / Μπαλφρός
- 60 ΤΟΥΝΙΚΑΠΙΝ
- 61 ΜΙΖΑΝΔΑΡΑΝ
- 62 ΑΣΤΑΡΑΜΠΑΤ
- 63 Ἀστάρ
- 64 Sari-
Esraf
Σαρί
Ἑσράφ
- 65 Schahrud / Σαχρούτ
- 66 Meame / Μεαμέ
- 67 Mezinan / Μεζινάν
- 68 Ἐλχακι / Elchaki
- 69 Π. Ἀσταρμπάτ
- 70 ΚΑΤΖΑΡΟΙ
- 71 ΘΑΛΛΑΣΣΑ ΑΡΑΛ
ἧς ἡ περιφέρεια διὰ ξηρὰς μηνιαῖα το δ'
ἀλμυρὸν ἔχει ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ
Mare Aral cujus circuitus pedestri
itinere per maensem peragatur
salsum vero est utreliqua
- 72 ΚΑΖΑΚΟΙ
- 73 κιοχνὲ ὀργενζ
τανου δὲ οὐδεῖς ὁ
κατοικὸς ἐν αὐτῷ
Kiochne Ogenz ubinemo
aisne habitat
- 74 ΑΡΑΛΟΙ
- 75 Κουρλάντ / Curlant
- 76 ὀργένι / Orgens
- 77 Χαιαχα / Chanacha
- 78 Χαζαρίς / Chazares
- 79 Ἀμπαρ / Ambar
- 80 ἀλμυρὸν / Salium
- 81 Οἰκοδόμημα τί παλαιὸν
vetus quoddam aedificium
- 82 ΓΗΣ ΨΑΜΜΩΔΗΣ
- 83 ἀλμυρὸν / Salsum
- 84 ΧΟΡΑΣΑΝ
- 85 Sabzavar / σανζαβάρ
- 86 Nisabur / Νισαβοῦρ
- 87 Μεσέτ / Meschet
- 88 ΚΙΟΥΡΤΟΙ
- 89 Μπαμπαρτ / Babart
- 90 ΤΕΤΖΕΝΤ
- 91 Χείμαρρος / Torrentis
- 92 ΧΙΒΑ / Chiva
- 93 ΟΥΖΜΠΕΓΙΣΤΑΝ
- 94 Π. Σιρδεργιάς / F. Sirdergias
- 95 ΕΣΜΕΓΙΟΛΟΥ / Esmegiolu
- 96 Φιτνέ / Phitne
- 97 Κίτζκαλε / Kitzcale
- 98 Π. Ὡξος ὃς καὶ ὁ μιδεργιάς
F. Oxus qui eto Midergias
- 99 Τζαρτζόβ / Tzartzof
- 100 Μάβρα
ὑπὸ τῆς περσικῆς ἐξουσίας
Maura sub potestate
Persarum
- 101 Ἴρατ / Irat

102 Τουρκιστάν / Turkistan	112 Chogiland / Χοτζάντ
103 ἦν πότε περίφημος ἐπαρχία. Οἱ δὲ κατοικοῦντες ἐν ταύτῃ τῆς μοχαμεθικῆς εἰσι δόξης ὀνομαζόμενοι σάρται ὑπόφο-
δὲ τανῦν ἄλλωτε μὲν τῶν καζάκων καὶ ἄλλωτε τῶν
κονδοσίδων ὁ ποίων κατὰ καιρὸν ὑπερ-
σχύει τὰ ὄπλα
Erat olim celebris provincia quique eam
inhabi
tant Mohammadani sunt Sartae dicti, et
subjecti nunc quidem Casacis interdum
vero Con-
dosidis, quatenus pro tempori alterutrum
arma
invalescunt	113 Κουνδούζ / Conduz
104 Ποσταν / Bestan	114 ΜΠΑΛΧ / Balch
105 Π. Καρασουί / F. Carasui	115 Ἀγκόγ / Anchoi
106 Καρακόλ / Caracol	116 ΜΠΕΔΕΞΑΝ / Badachsan
107 Γιατζί / Iatzi	117 ἐκ τῶν οὐζμπεγίδων σκηνόβιοι
ἦτοι νομάδες
Ex Uzbeciis Scenitae vel
Nomades
108 ΜΠΟΥΧΑΡΙΑ / Bucharia	118 ΚΑΜΠΙΑ
ἐξ οὗ τὰ τῆς Ἰνδίας
τοῦ Μογῶλ ὄρια
Cabil ubi
confinia sunt Indiae
Mogolensis
109 Κάρσι / Carsi	119 Κιοσοῦγ / Kiosun
110 Ἴσαρ / Isar	120 Γκιολ / Ghiol
111 ΣΑΜΑΡΚΑΝΤ / Samarcanda	121 Σάρται / Sartae
	122 ΚΑΣΚΑΡ
	123 Μπερετ / Beret
	124 Τασκέντ / Taskent
	125 ΚΗΡΚΙΖΟΙ
	126 F. Ilia / Π. Ηλία

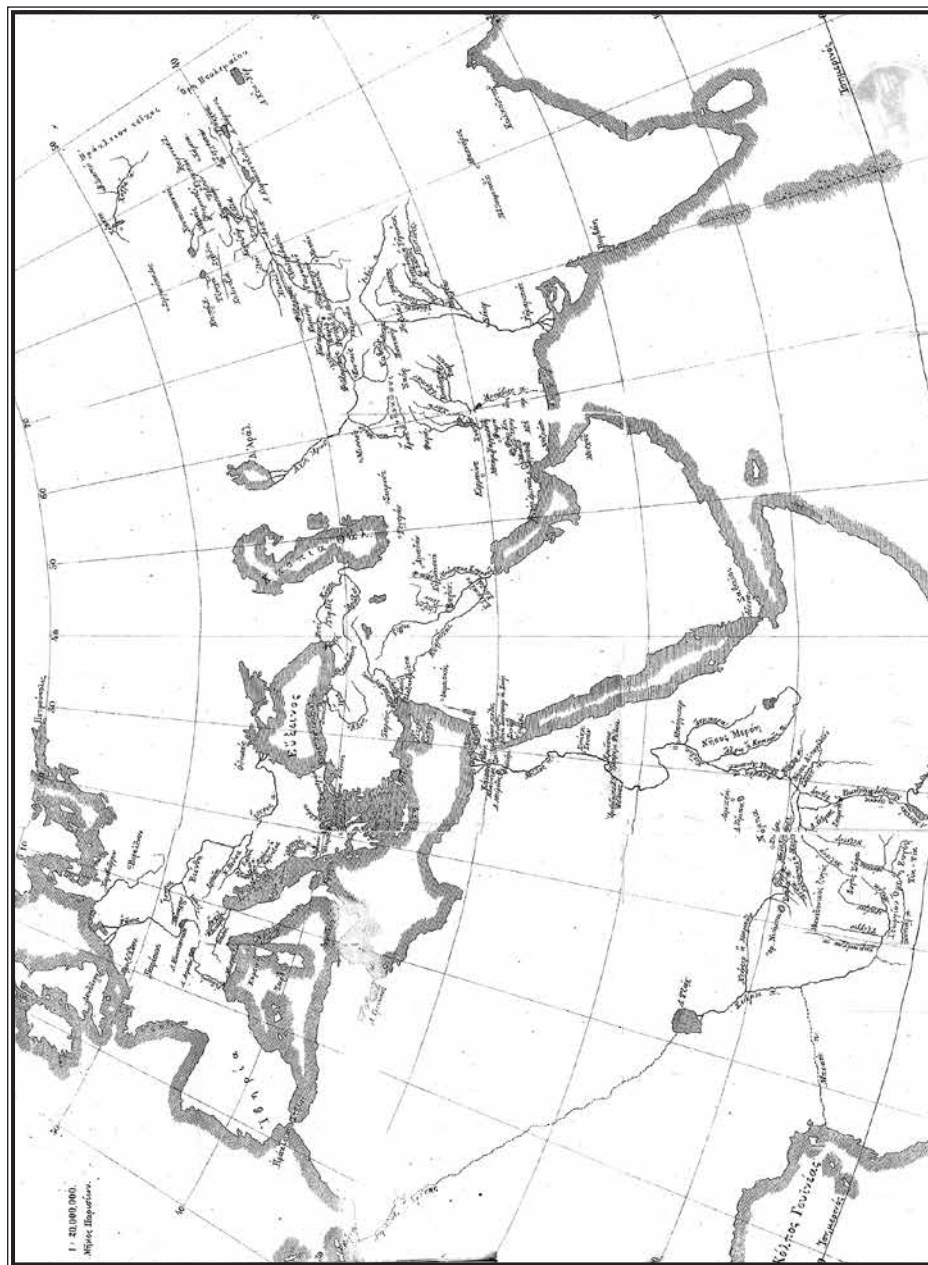

Εικόνα 2. Η Κεντρική Ασία κατά τον 18ο αιώνα (βασισμένο στο Khodarkovsky, Michael. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2004, σ. xiv)

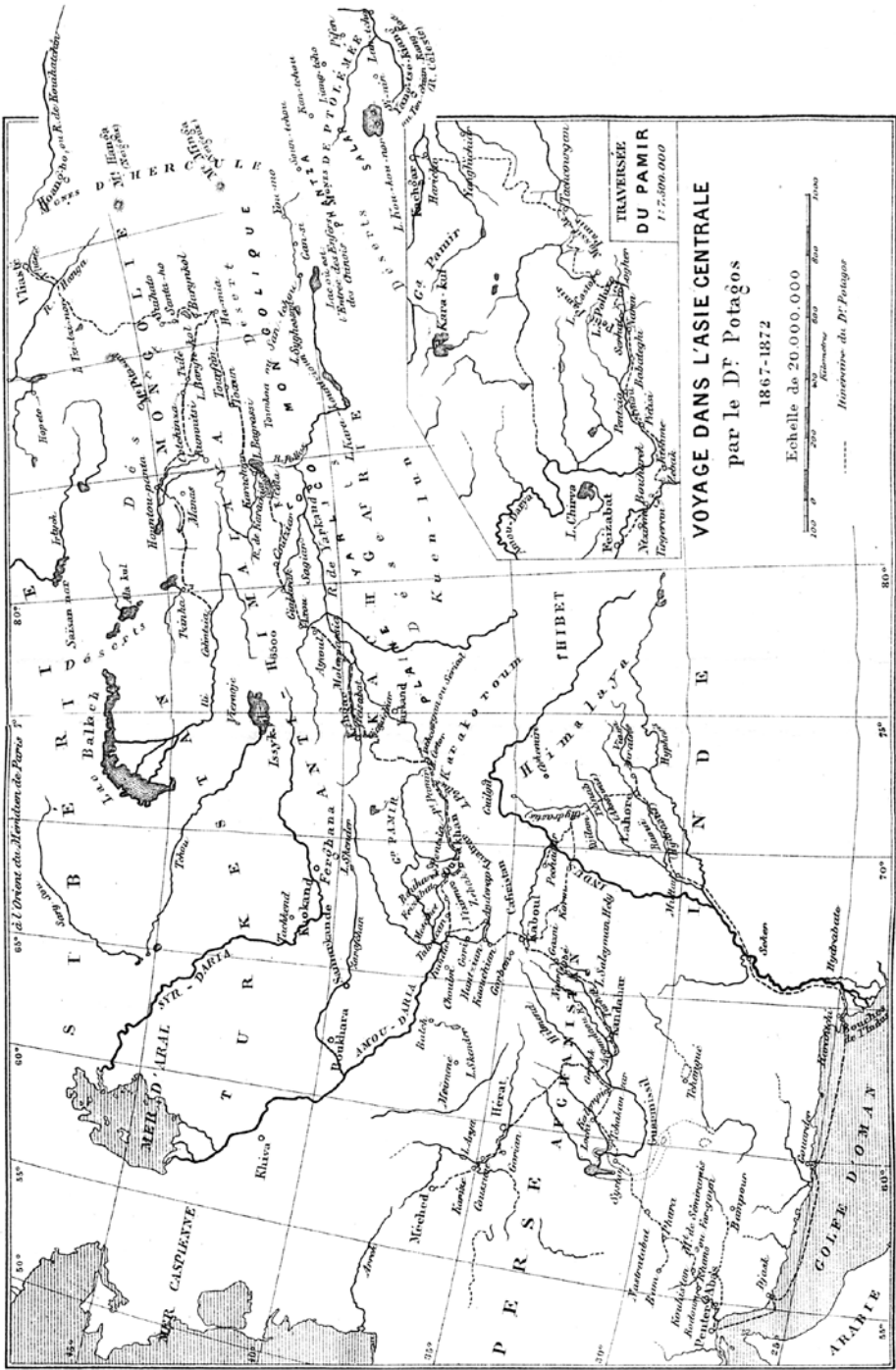

Εικόνα 3. Χάρτης της δυτικής κεντρικής Ευρασίας την εποχή του ταξιδιού του Βατάτζη

Παράρτημα 3^ο κεφαλαίου (Παναγιώτης Ποταγός)

Εικόνα 1. Ο χάρτης της ελληνικής έκδοσης των περιηγήσεων του Ποταγού (1883)

Εικόνα 2. Ο χάρτης της γαλλικής έκδοσης των περιηγήσεων του Ποταγού (1885)

English Summary

Crossing Central Asia; The Voyages of Nicolaos Spatharis, Vasilios Vatatzis, Panayotis Potagos and the "Great Game" in the East (17th - 19th c.)

Prologue

From the 15th to the 19th century, the great explorations of our planet were achievements of, mainly, western Europeans. Yet, despite Greeks being, for the most part of this period, under Ottoman rule (until the foundation of the modern Greek state from 1830 onwards) and cut off from the scientific developments of the European West, there have been cases of Greeks, in those dark ages, who roamed the world and contributed to the geographical knowledge of our planet.

Three such cases, who ventured deep into the volatile center of Eurasia, either with the support of foreign rulers or on their own initiative, are examined here. Nicolaos Spatharis, Vasilios Vatatzis and Panayotis Potagos disregarded the dangers of such an endeavor and contributed to the increase of geographical knowledge of their time, supporting their travel descriptions not only with topographical and geographical information but, also, with ethnographical, political, diplomatic and military material. For the most part of their itineraries, these three voyagers travelled along the ancient tracks of the Silk Routes, recording information that complemented ancient and medieval authors, whom they mentioned frequently in their texts and maps.

Introduction – The nations of Central Eurasia at the beginning of the “Great Game”.

By the 15th century, the mighty Mongol empire had crumbled. Its decline was fast and continuous, ever since Genghis Khan had given his four sons each an ulus with their respective yurts. The Mongol collapse marked the beginning of modernity, as it allowed for the formation, evolution, and expansion of empires at the periphery of Eurasia. As the Mongol threat from the center of Eurasia faded, the new peripheral empires, which were based on nations under Mongol yoke, until recently (like the Russians, the Chinese and the Persians), sought room for expansion into the center of Eurasia, the font of Mongol supremacy in the past. This is the essence of the imperial competition in Eurasia, which culminated in the 19th century and took the poetic name, the “Great Game”. Moscow from the West (reborn as Russia

after the collapse of the Golden Horde) and the Chinese from the East (reborn under the Manchu/Qing dynasty), first met in eastern Siberia, along the Amur River (17th century). Then, they met again, at the heart of Eurasia, in Central Asia (18th century) as Russia marched southwards and China, westwards. They were soon to be joined by another imperial rival that turned its gaze over Central Asia, at the end of the 18th century: From her colonial centers in India, Great Britain, ruler of the sub-continent and of the Oceans, was looking to the north, beyond the peaks of the Himalaya, Hindukush and Pamir mountain ranges, for a clearly demarcated line of defense of her “Jewel of the Crown”. Britain’s efforts to fence off its domains culminated in a game of spies and local interventions in the, predominantly, Muslim and Buddhist principalities of Central Asia, which, as mentioned, Rudyard Kipling called the “Great Game”.

Each of the three Greek voyagers (Spatharis, Vatatzis and Potagos) provides us with a glimpse of the three basic phases of this imperial competition. Spatharis’ voyage was undertaken a few years prior to the treaty of Nerchinsk (1689), which settled competition between Russia and China to the north of Mongolia for, almost, the next two centuries to come. Vatatzis’ journey in Central Asia followed a few decades after the treaty, at a time when the khanliks, khanates, emirates and sultanates of Central Asia were, still, free from Russian and Chinese meddling and Britain, to the south, was just beginning to assert its control over the Mughal empire as a colonial entity. China and Russia would run into each other, again, in Central Asia after the middle of the 18th century and would, finally, delineate their territories, a century later, with the treaty of Tarbagatai (1864). A little before that, Britain had entered the Game in full force, a fact which led her to the three Anglo-Afghan wars in the effort to set up her red lines in Central Asia. Eight years prior to the second Anglo-Afghan war (1878–1880), the Greek medical doctor and pharmacologist Panayotis Potagos was crossing into Afghanistan and from there into Kashgaria (or Yedishahr, modern western Xinjiang). He was, therefore, a witness to the developments in Afghanistan, then under Sher Ali Khan, and to the final phase of the Muslim rebellion in Tarim basin (or Yarliko-Mongol plain, as he calls it), spearheaded, then, by Yakub Bek, ruler of Kashgaria.

Nicolaos Spatharis – Milescu

The origins of Spatharis were in Peloponnesus, however his family rooted in the Wallachian principalities, in Ialoveni province of Moldavia, 12 km. to the south of Chişinău, after their migration from the Ottoman Empire. Spatharis (1635-1708) received his elementary education in Iaşi, then in Constantinople (Phanar Greek Orthodox College) and later in Padua, Italy. Due to his education, he became heavily involved in the affairs of the political scene in the Danubian Principalities to such an extent that his personal safety, especially after his participation in a coup d’état against Ştefăniţă Lupu, was put to risk. The turmoil instigated by Russian meddling in SE Europe, of which Spatharis was an open advocate, led him to Moscow in 1671, where his services to the Russian Tzar Alexei Mikhailovich (1645-1676) were acknowledged and started working in *Посольский приказ* – the Russian Ministry of Foreign Affairs.

In 1673, the Tzar decided to dispatch Spatharis as the head of a diplomatic delegation to Qing China (1644-1911), then ruled by the formidable emperor Kāngxī (康熙, 1661-1722), with the aim of establishing direct and constant diplomatic relations between Russia and China. In the previous decades, Russia had entered the areas of the Amur River, constructing forts (отпор) and posts (Ям) and affecting the local and regional balances in the Oirat and Khalkha Mongols of the region, some of whom were Chinese clients.

Spatharis secondary objectives was to collect geographical, topographical and information on the flora and fauna of southern Siberia and on the various river and land routes that interconnected it with the western Russian provinces and the rest of its surrounding geographic environment. Setting out from Moscow and spending a month in Tobolsk for preparations, Spatharis took the river roots to lake Baikal and from there to Nerchinsk. Once his mission was finally approved by the Chinese, he crossed Nèn Jiāng and, finally, made it to Beijing in May 1676. He left Beijing in September of that same year, having failed in his primary objective. However, he succeeded in the secondary one. Upon his return to Moscow, Spatharis processed his travel logs and compiled a series of manuscripts in Russian (later to be translated in Greek by Chrysanthos Notaras or Chrysanthus of Patriarch of Jerusalem) describing Siberia and the history of China, together with a map. The Chapter, here, on Spatharis largely resides on information taken from these descriptions and travel logs, as they have been published in Russian.

Vasilios Vatatzis

Around the same time when Spatharis manuscripts were being translated into Greek, the other Greek voyager in Central Asia came to the world. Vasilios Vatatzis was born in Therapia (mod. Tarabya in Constantinople) in 1694 and started his travels at the age of 14 (in 1708). As he himself confesses, he became a merchant not only with the aim to gain wealth, but also to get to know the nations and countries around the Aral Sea, Oxus and Jaxartes Rivers (Amu Darya and Syr Darya).

Vatatzis base was Moscow, from where he undertook his business travels in East Europe, Persia and Central Asia. He visited Persia frequently and became so familiar with it and its ruler, Shah Nader (1736 –1747), that in the end he compiled a huge manuscript on Persia, published in 1939 by the Romanian Byzantinologist, Nicolai Iorga. He visited Central Asia in one of his tours, described in the second part of his *Voyages*, which started in 1727 and ended in 1731. Apparently, he represented Russian merchant interests and, possibly, political ones as well, given that he had contacts with General Vasiliy Levashov, Governor-General of the north-eastern Provinces of Persia that had been occupied by the Russians in the Russo-Persian war of 1722–1723. Levashov used Vatatzis as a messenger in his communication with Shah Nader.

Vatatzis itinerary is shown in the map that he had engraved and published in London in 1732. The map is accompanied by information given in Greek and Latin in, mainly, two steles on the right and left side of the map (reproduced here at the annexes, together with the rest of the map's tables and toponyms). He set out from Astrakhan, toured around the northern shores of the Caspian Sea and the western

ones of the Aral Sea (the Ust Yurt plateau) and reached Khiva (Khwarazm). From there, he followed Oxus to Bukhara (1729) and, then, to Samarkand. Kazakh raids that had been ongoing for several years, had created a volatile situation in those parts of Central Asia and Vatatzis decided to quit his plans to go to Kabul (and thus visit India) and decided, instead, to return to Moscow via northern Persia and the southern Caspian Sea shores.

Panayotis Potagos

Potagos was born in Vitina (Peloponnesos) in 1839, year when the first Anglo-Afghan war broke out. He could not have known it at that time, but he would visit Afghanistan a few decades after, in 1870, at a time when Afghanistan was entering a period of internal disorder, due to British and Russian interventions and their playing of the “Great Game”. Unlike Spatharis and, apparently, Vatatzis, both of whom worked for the Russians and represented Russian interests (officially, in the case of Spatharis, and unofficially, in the case of Vatatzis), Potagos simply represented himself. Potagos was motivated not by political authority or wealth, but by his sheer academic curiosity. Even though I came across one single reference in the Russian bibliography that portrays him as a British agent (of the Indian Civil Administration), I tend to agree with Anna Karakatsoulis’ remark that “Potagos is a precolonial explorer”, voyaging for the sake of academic knowledge and only, and motivated by his disgust of the internal, corrupt and partisan-festered social and political scene of Greece.

Potagos started his journey in October 1867 from his homeplace in Peloponnesos. From Athens he arrived in Alexandretta (Hatay) by ship and from there he proceeded to Aleppo. Continuing eastwards and going through Baghdad and Tehran he made it to eastern Iran’s holy city, Mashhad, nucleus of Nader Shah’s authority in the previous century. The city’s governor supplied him with the necessary documents by which he could proceed to Herat, into Afghan territories. Once there, he decided to follow Alexander’s the Great course and went to Kandahar and, then, Ghazni until he reached Kabul on the 30th of April 1870. He introduced himself to Sher Ali Khan, Emir of Afghanistan, the Afghan ruler placed between the two great empires of Russia and Britain and condemned to balance the one off the other.

Sher Ali Khan provided him with the necessary documents that would bring him to Badakshan, then under Emir Mahmud Shah. The latter would, in his turn, provide documentation for Potagos’ safe passage to Kashgaria and to its ruler, Muhammad Yaqub Bek. This whole region that Potagos was about to enter was in turmoil due to the Muslim rebellion and to Muhammad Yaqub Bek’s military operations against Qing authority in Xiyu (western regions or modern Xinjiang). Potagos wanted to visit Beijing (and, if we believe his answer to the pressing questions of his Chinese captors in Hami, possibly Japan and from there, cross the Pacific into America to get back to Greece[!]). At the time he made it to Kashgar, though, on the 19th of July 1870, Yaqub Bek was occupied in military operations against the Qing in the eastern Tarim basin (Turfan). He met with him in Toksun, near Turfan, and asked him to provide passage to Hami. Yaqub Bek tried to dissuade him from taking such a risk, but, seeing that Potagos was adamant

in continuing his journey he instructed his officers to deliver him to a Chinese delegation that was to meet with him in Turfan and provided the necessary documentation in which Potagos appeared as “Hakim Yunani” (the Greek physician).

Once in Chinese hands in Hami, things got rough for Potagos. As it was natural, the *dàren* (大人, Chinese officials) suspected him of being a *liúdòng tèqín rén*/流动特勤人, i.e a secret agent (first he was accused of working for the Russians, then for the Americans and later for other real or imagined nations). Initially, they refused to provide him with a permission to proceed to Beijing. Later, they gave him permission to proceed only via the *Tiānshān běilù*/天山北路 and allowed him to reach Uliastai (Potagos calls it Vliaste, modern Mongolia), where he was almost murdered. He turned back to Hami, where again he was beaten badly. Finally, he was given permission to return home, via Dzungaria (Qulja or Yili), then under brief occupation by the Russians (1871). From there, he crossed into the eastern Kazakh steppes (then the Russian Turkestan General-Governorship) and made it safe to St Petersburg, where he was questioned. He departed from St Petersburg for the Ottoman Thessaloniki, via Odessa.

Epilogue – Comparison of the three travelers and conclusive remarks

Spatharis, Vatatzis and Potagos share resemblances in the way they describe their itineraries and record information. They all – each to a different degree – refer to ancient and medieval authors, following the ancient and medieval tradition, and they record distances and detailed geographic and topographic information in their descriptions. However, Potagos’ essential difference was that he had no official cover that could protect him in case he encountered problems along his way (which he did, in Hami and Uliastai, with almost fatal results). Spatharis was an imperial ambassador, Vatatzis was a Russian merchant. These qualifications were adequate to provide shield against excesses of official authorities in foreign lands. Potagos did not possess such a qualification (or if he did, it was so unofficial that it was literally useless). However, he did manage to proceed by relying on his capacity and abilities as an efficient physician and an able pharmacologist. Indeed, this is how he obviously managed to gain the trust of local rulers (Chinese included, oftentimes) and get them to provide the necessary documents, by which he made all the way to the eastern Tarim basin and back.

Ευρετήριο όρων

Abatai Khan, 12,
 Abul Oghlu, 41
 Abu'l-Faiz Khan, 26
 Allahabad (συνθήκη), 3
 Altan, τίτλος Μογγόλων χαγάνων, 30
 Amdo, περιοχή στο Θιβέτ, 29
 Bura (συμφωνία), 2
 Čaqmatin, λίμνη, 39
 Conolly, Arthur 4
 Dorji Nazar, 48
 Dunhuang, 44
 Forsyth, Douglas, 42
 Galatz/Galați. Βλέπε *Γαλάτσι*
 Gansu, 41
 Gazna, 37
 Gegeen, λίμνη, 44,
 Gika, Georgii, 6
 Gobi, έρημος, 40, 42, 44, βλ. και *Γόβη*
 Gongning Cheng (鞏寧城), 44 βλ. και
 Ουρούμτσι και Κοτζίνζα
 Güshi Khan, 29
 Hami, 42, 69, 70 βλ. και Χάμια
 Hedin, Sven, 45
 Hēilóngjiāng, 7
 Herat, 37, 69, βλ. και Εράτ
 Hülün Hú, 13
 Jibzundamba Khutugtu, 13, 91
 Jochi, 25, βλ. και Γιότσι
 Kamianets, 20, βλ. και Καμιάνετς
 Kandahar, 37, 69
 Kāngxī, 2, 7, 15, 68
 Karashar, 42
 Kaufman, Ρώσος στρατηγός, 42
 Khoshut Μογγόλοι, 29
 Kiakhta (συμφωνία), 2
 Kubilai, 30., βλ. και Κουμπλάι
 Kucha, 42
 Langar, 39
 Lop-nor, λίμνη, 42
 Lupu, Ștefăniță, 6, 67
 Manchu, 7, 67, βλ. και Μαντσού ή Qing
 Mileștii Mici, 6

Ming, κινεζική δυναστεία, 29
 Mir Mahmud Shah, 38, 41
 Mughal, 3, 67, βλ. και Μουγκάλ
 Nerchinsk, 2, 7, 67, 68, βλ. και Νερτσίνσκ
 Ögö dai, 1
 Öndör Gegeen Zanabazar, 13
 Payzawat (Φείζαμπάτ στο Ταρίμ, σημ.
 Jiāshī/伽師), 42
 Pelliot, Paul, 45
 Punjab, 3, βλ. και Πενταποταμία.
 Qing, δυναστεία, 1-2, 7-9, 12-13, 17, 37,
 41, 43, 45, 49, 67-69, βλ. και Manchu ή
 Μαντσού
 Qinghai, 29
 Qipchaq, 30, βλ. και Κιπτσάκοι
 Qulja. Βλέπε Κούλτζα και Yīníng
 Stein, Aurel, 45
 Sultan Husayn, 20, βλ. και Χουσεϊν
 Taiji, τίτλος, 12
 Taiping, εξέγερση, 37
 Taishi, τίτλος, 12
 Tarbagatai, συνθήκη, 36, 40, 67
 Tiānshān běilù (天山北路), 43, 70
 Tolui, 1
 Tümed, μογγολικός δυναστειακός οίκος, 30
 Turfan, 42, 69-70, βλ. και Τουρφάν ή
 Τουρπάν
 Tüshiyetü Khan Chakhundorji, 13
 Uda, ποταμός, 13
 Vambéry, Arminius, 21
 Victoria, λίμνη, 39
 Xinjiang, 1, 17, 22, 33, 36-37, 39, 41-44, 49,
 67, 69
 Yakub Beg, 41-42, 45, 67
 Yedishahr, 41, 67
 Yonten Gyatso, 30
 Youngusband, Francis, 21
 Yunnan, 41
 Zuò Zōngtáng (左宗棠), Κινέζος στρατη-
 γός, 43
 Άβαιοι, 44
 Άβρίλ, Φίλιππος (Ιησούιτης μοναχός, βλ.

- και Avril, F.), 17, 56, 92
 Άγγλοι (επίσης, Βρετανοί), 2, 3-4, 17, 36-39, 41-42, 47
 Αγία Πετρούπολη, 20-21
 Αγκαρά (ποταμός), 11-12
 Αζόφ, 29
 Αίγυπτος, 35
 Ακσού, 42
 Αλεξάνδρεια Αρειανή, 37
 Αλεξάνδρεια η Αραχωτηνή, 37
 Αλεξανδρέτα, 37
 Αλεξέι Μιχαήλοβιτς Ρομάνοφ (Τσάρος), 7, 9, 11
 Αλμπαζίν, 15
 Αλτάια, όρη, 22
 Αλτανγκάν, 17
 Αμούρ, ποταμός (Ωξος) 19, 23, 26, 30-31, 39, 61
 Αμούρ, ποταμός, 7-8, 10, 12, 15-16, 46, 51, Αντιόχεια, 37
 Αξού (Aksu), 40-42
 Αράλη (και Αραλική θάλασσα), 19, 23, 24, 27, 30, 56, 61
 Αραχωσία, 37
 Αργκιούν, ποταμός (Argun), 13
 Αρεζάσκι, 10
 Ασραμπάντ, 32
 Ασραχάν, 16, 20-21, 25-26, 31
 Ασραχανήδες, 25-26
 Αφγανιστάν, 4, 33, 36, 37-38, 40, 47
 Αφγανοί, 20, 38
 Βαγδάτη, 37
 Βαϊκάλη, λίμνη, 11-13
 Βάκτρα, 26, 37
 Βαλόγκντα, 9
 Βαρύκολ (Βαρόνκολ και Barköl), 43-44
 Βεργάλη, 44
 Βελίκι Ούστγιουκ, 9
 Βερχοτούριε, 9
 Βιέννη, 6
 Βλαχία, 6-7, 20
 Βλιαστέ (Uliastai), 44, 48, 70
 Βόλγας, ποταμός 1, 21-22, 29, 45, 60
 Βομβάη, 3
 Βουδισμός, 3, 13, 27
 Βούλγαροι, 31
 Βουχάρα (Βουχαρία, Μπουχάρα), 1, 4, 10, 12, 16-17, 21, 23-26, 30, 31, 33
 Βρετανία, 2-3, 6, 33, 36, 49, Γαζεντερέκ, 42
 Γαζνί, 37
 Γαλάτσι, 20
 Γάλλοι, 3, 19
 Γεγκισάρ (Γιαγκισιάρ), 40-42
 Γενίσεϊ, ποταμός, 11-12, 25
 Γενισέϊσκ (Γενισέϊσκι), 11, 16, Γιαγίκ, ποταμός, 22, 60, Γιακούτσκι, 16, Γιαμουντούντζοι, 10
 Γιαρκάνδη, 41
 Γιαρλικο-Μογγολικό πεδίο, 40, Γιαροσλάβλ, 9
 Γιότσι, 1, 25, Γκαντιμούρ, 13, 15
 Γκιλάν, 32
 Γκολεστάν, 32
 Γόβη, 44
 Δαλάι Λάμα, 27-29, 30, 48, Δασούρια, 12
 Δοσίθεος (πατριάρχης Ιεροσολύμων), 7, 9
 Δούναβης, ποταμός, 20
 Έγκενταϊ, 1, Εκβάτανα, 37
 Ελισάβετ Α΄ (βασίλισσα), 2
 Ελμπάρς, Χαγάνος, 25, 56
 Έμπα, ποταμός, 22
 Εραβνίνσκι, λίμνη, 13, Εράτ, 37
 Ερμάκ (αταμάνος), 7
 Ερπονέ, 44, 48
 Εσκαλμπίνσκαγια, 10
 Εσκαλμπίνσκι, 10
 Ζορκούλ, 39
 Ζόφηδες, 29
 Θιβέτ, 2, 17, 21, 29, 30, 33, 36-37, 44, 48, Θιβετιανοί, 29
 Ιαζάρτης, 19, 28, 30, Ιαπωνία, 8, 43
 Ιάσιο, 6, 20
 Ιλί (ποταμός), 1, 22, 36, 41, 42, 44
 Ιμαλάια, 4, 17, 40, Ινδία (Ινδίες), 2, 3-4, 17, 21, 25, 29-33, 36-37, 42, 44, 47, 62
 Ινδικός Καύκασος (Ινδοκούς), 4, 17, 30, 39
 Ινδός, ποταμός, 30
 Ιρκούτσκι, 12, 16
 Ίρτις (ποταμός), 9-11
 Ισφαχάν, 20, Καζάκοι, 8, 16-17, 22-25, 27, 30-31, 33, 36, 49, 55, 62, Καζάν, 16, 31
 Καϊγκαραντόκ, 9
 Καϊμάντζοι, 10
 Καλέ Πεντζιά, 39

- Καλκούτα, 3, 36
 Καλμούκοι, 8, 13, 17, 21-23, 27-32, 48-49, 54-55, 57, 60
 Καμπίλ (Καμπούλ), 31, 37, 39, 62
 Κανδαχάρ, 37
 Κανταγιάχ, 11
 Καντεμίρ, Ντιμίτρι, 32-33
 Κασουσιάν, 39
 Καπάλ, 45
 Καρακαλμούκ, 27, 60
 Καρακαλπάκοι, 23, 55, 60
 Καρακαλπακστάν, 24
 Καρασσιάρ, 40, 42, 44,
 Κασάτζκοι (βλ. και Καζάκοι), 21, 24, 27
 Κασγκάρ (Κασκάρι, Κασκάρια), 1, 26, 29, 30, 39, 40-41, 42, 45, 48, 56, 62
 Κασπία, 16, 22, 28, 30, 32, 61
 Κερουλέν (ποταμός), 1
 Κετ (ποταμός), 11, 13
 Κίεβο, 20, 21
 Κίζιλ, 42
 Κίνα, 1-2, 4, 7-14, 16-17, 21, 23, 26-29, 32-33, 36-37, 39-42, 46-47, 49
 Κινέζοι, 1, 3-4, 7-8, 11-17, 21, 27, 30, 33, 36-37, 40-44, 46-49
 Κιπτζάκοι (Κιπτσάκοι), 23, 30
 Κιργίζοι (Κιργήσοι), 22, 24-25, 29, 31, 39, 49
 Κιτάι (βλ. και Κίνα), 27, 29, 61
 Κογκό, 45
 Κοζάκοι, 7, 8, 13, 16, 31
 Κοκάνδη, 41
 Κολά, 40, 42
 Κολιντζά (Κούλτζα, Qulja), 22, 35-36, 41, 44,
 Κονδόσηδες, 22, 27-29
 Κοσούτ, 22, 29
 Κοτζίντζα (βλ. και Gongning Cheng ή Ουρούμτσι), 43, 44
 Κουμπλάι Χαν, 29
 Κούρλια, 41
 Κουτζιάρ, 40, 42
 Κουτουπί, 40, 44
 Κούτσα, 41-42
 Κρανσαγιάρσκ, 16
 Κριμαία, 16
 Κωνσταντινούπολη, 6, 19, 20-21, 33, 46
 Λαμαϊκή Εκκλησία, 30
 Λαοδίκεια, 37
 Λεβασόβ, Βασίλι Γιακόβλεβιτς, Ρώσος στρατηγός, 32, 46
 Λογγέρ, 39
 Λονδίνο, 2-3, 20-21, 29-31, 36
 Μαζανδάραν, 32
 Μαζάρι Σαρίφ, 38
 Μακάρτνεϋ, Τζώρτζ (Βρετανός πρέσβης), 15
 Μανγκαζίγια, 16
 Μαντράς, 3
 Μαντσού (βλ. και Qing), 1-2, 7, 9, 13-16, 28-29, 36, 41-42, 45
 Μαντσουρία, 7, 13
 Μάρκο Πόλο, 27, 35, 39-40, 45
 Μασσαγέτες, 19
 Μασχάντ (Μεσσιέτ), 37, 48
 Μεγάλη Ορδή (Καζ.), 33, 58, 65
 μεγάλη Παμήρ, 39
 Μερβ, 25
 Μέση Ορδή (Καζ.), 16, 36
 Μικρή Ορδή (Καζ.), 16, 36
 μικρής Παμήρ, 39
 Μογγολία, 2, 8, 12, 17, 22, 29, 32, 43, 48
 Μογγολική αυτοκρατορία, 1-4, 40
 Μογγόλοι, 1, 8, 10, 12-13, 17, 22, 29-30, 32, 36, 44,
 Μόσχα (Μοσχοβία), 1, 7-9, 16, 19-21, 31-32, 45-46
 Μονγκάλ, 3, 17
 Μπακού, 32, 61
 Μπαλκάς (λίμνη), 1, 36
 Μπάλχ (βλ. και Μερβ), 25-26, 61-62
 Μπασκίροι, 30-31, 57, 60
 Μπουριάτες, 12
 Μπουριατία, 12
 Μπουχάρα, 1, 4, 10, 12, 16-17, 21, 23-26, 31, 33
 Ναδήρ, σάχης, 25-26, 32, 37
 Ναούν, ποταμός, 14-15
 Νερτσίνσκ, 7, 13, 16
 Νογκαϊτες, 31
 Νοταράς, Χρυσάνθος (πατριάρχης Ιεροσολύμων), 9-10, 19
 Ντερμπέντ (Ντερμπέτ), 22, 32
 Ντοστ Μαχάμεντ Χαν, 38
 Ογούζοι (οιγουζικά φύλα), 23, 27
 Οθωμανική αυτοκρατορία, 2, 6, 16, 20, 33, 41, 47
 Οθωμανοί, 41, 47
 Οϊράτες (βλ. και Καλμούκοι), 13, 17, 22, 25, 27-29, 31-33, 36, 44, 49, 59
 Ολιότ (φατρία Καλμούκων), 27
 Ολλανδοί, 2-3
 Όμπ (ποταμός), 9-12, 16
 Ομσκ, 45

- Ονόν (ποταμός), 1
 Ορτενλίκ, 44
 Όρχον, ποταμός, 12, 25
 Οστιάκοι, 10-11
 Ότσερόι σαϊν Χαν, 12
 Ουζμπεκία (Ουζμπεκικό χανάτο), 25-26, 31
 Ουζμπεκιστάν, 24
 Ουζμπεκοί, 25-26, 49
 Ουϊγουρικό σουλτανάτο, 41
 Ουκρανία, 20
 Ουλιαστάι (Βλ. και Βλιαστέ), 44, 48
 Ούννοι, 21
 Ουράνια αυτοκρατορία, 37, 40
 Ουράνια, όρη, 22, 32, 41
 Ουρούμτσι (βλ. Gongning Cheng ή Κοτζίντζα), 41, 43-44
 Παν-ισλαμισμός, 41
 Πεκίνο, 2, 8, 13-16, 43-44
 Πενταποταμία (Punjab), 3
 Πέρσες, 1, 32, 49, 57
 Περσία (περσική αυτοκρατορία), 2, 4, 16, 20-21, 25-27, 31-33, 36-37, 39, 46, 48-49, 57
 Πετσενέγκοι, 23
 Πόλεμοι του Οπίου, 37
 Πολωνία, 39
 Ρωσία (ρωσική αυτοκρατορία), 6-7, 13-14, 16-17, 20-21, 31-33, 36-37, 46, 49, 35-36, 38, 40-41, 43-46, 48-49
 Σαβαφίδες, 16
 Σαϊμπάν, 25
 Σαϊμπανί, Μωχάμεντ, 25
 Σαϊμπανίδες, 25
 Σάκες, 19
 Σαμαρκάνδη (Σαμαρκανδία), 1, 26
 Σέλεγκα, ποταμός), 11
 Σεμιταλατίνσκ, 1
 Σεργιούπολη (Ayagoz), 45
 Σερχάτ, 39
 Σηρ Αλί Χαν, 37-39
 Σηρά, 43
 Σιβηρία, 2, 7-10, 12, 14, 16, 21, 25, 31-32, 46, 49-51,
 Σιντ, 3
 σουλτανάτο Ντουγκάν, 41
 Σουτζού, 44
 Στανοβόι (οροσειρά), 7
 Ταλάς, 1
 Ταμερλάνος, 26
 Ταυτελεσούτοι, 10
 Ταρίμ, 1-2, 17, 33, 40-41, 45, 48
 Τασκένδη, 16
 Τασκουργάν, ποταμός, 40
 Τάταροι, 10, 26, 31
 Τεβεκέλ, Καζάκος Χαγάνος, 31
 Τεχεράνη, 37
 Τζάγκαταϊ, 1
 Τζανίδες (Αστραχανίδες) 26
 Τζέγκις Χαν, 1, 12, 22, 25, 29, 31
 Τζεγκισχανίδες, 1, 22
 Τζουγκαρία, 1, 17, 22, 28, 31, 33, 36, 44
 Τιμούρ, 26
 Τιουμέν, 9, 16
 Τολούι, 1
 Τομπόλσκ, 9, 10-11
 Τομσκ, 11, 16
 Τοξούν, 42, 48
 Τοργκούτ, 22
 Τουμέν, 18
 Τουνγκούζοι, 12, 14
 Τουρκεστάν, 25-26, 35-36, 42
 Τουρκμένοι (Τουρκμένηδες, Τουρκομάνοι), 16, 21, 27, 33, 36, 57, 61
 Τούρκοι, 25
 Τουρπάν (Τουρφάν), 29, 30, 35, 40, 42, 48, 61
 Τοχάροι, 19
 Τρανσβαϊκάλεια (Υπερβαϊκάλεια), 12-13
 Τρίπολη, 37
 Τσάγκαταϊ, 16
 Τσουβάσοι, 10, 31
 Υπερωξιανή, 1, 25
 Υρκανία, 31
 Φεϊζαμπάτ, 39, 42
 Φεργκάνα, 24-25
 Χαλέπι, 37
 Χάλχα, 12-13, 30, 32
 Χάμια (Χάμι), 40, 42-44, 48
 Χαναμπάτ, 39
 Χίβα, 16-17, 21, 23-25, 31, 56, 59, 61
 Χινγκάν, 27
 Χορασάν, 25, 31, 61
 Χορασμία, 17, 19, 23-24,
 Χοτάν, 32, 40-41, 43
 Χουσεϊν, Πέρσης Σάχης, 20
 Χουτούχτα, 13
 Χρυσή Ορδή, 10, 16, 22, 25, 30-31

Βιβλιογραφία

- Βενέτης, Ενάγγελος. ‘Συνδυάζοντας Διπλωματία και Λογοτεχνία: Ο Βασίλειος Βατάτζης στο Ιράν [Combining Diplomacy and Literature: Vasileios Vatatzes in Iran]’. *Θησαυρίσματα* 47 (2017): 27–32.
- Κόντογλου, Φώτης. *Φημισμένοι άντρες και λησμονημένοι*. Αθήναι, 1942.
- Κοντοστάνου, Μεθοδίου. *Παναγιώτης Ποταγός. Ιστορική μονογραφία*. Κέρκυρα, 1950.
- Κορδώσης Μιχάλης. *Το Βυζάντιο και ο Δρόμος προς την Ανατολή. Πρωτοβυζαντινή Περίοδος (324 – 610 μ.Χ.)*. Αθήνα: Καραβίας, 2002.
- Κωνσταντακοπούλου, Αγγελική. ‘Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου στη γεωγραφική περιγραφή του Π. Ποταγού. Λειτουργίες του χώρου και εθνικά αιτήματα’. Στο *Ηπειρος. Κοινωνία - Οικονομία 15ος-20ος αι. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, 171–203. Γιάννενα, 1985.
- Λαζάρου, Αχιλλεύς. *Ελληνισμός και λαοί Νοτιοανατολικής (ΝΑ) Ευρώπης. Διαχρονικές και διεπιστημονικές διαδρομές*. τ. Α΄. Αθήνα, 2009.
- . *Ελληνισμός και λαοί Νοτιοανατολικής (ΝΑ) Ευρώπης. Διαχρονικές και διεπιστημονικές διαδρομές*. τ. Δ΄. Αθήνα, 2010.
- . ‘Nicolae Milescu, ο Λάκων ‘Homo Universalis’’. Στο *Πρακτικά Α΄ Λακωνικού Συνεδρίου*, Β΄: 188–98. Έν Αθήναις, 1980.
- Λάμπρος, Σπυρίδων. ‘Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης: δύο Έλληνες περιηγηταί του ΙΕ και ΙΗ αιώνας’. *Παρνασσός*, τχ. 7-8 (Έτος Ε΄) (1881).
- Μάρκο Πόλο. *Ταξιδεύοντας*. Μετάφραση Χ. Ξενούλης. Αθήνα, 1982.
- Μένανδρος Προτήκτωρ. *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. Μετάφραση και επιμέλεια R. C. Blockley. Liverpool: Francis Cairns, 1985.
- Νοταρά, Χρύσανθος. ‘Κιτάϊα δουλεύουσα’. Στο *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, επιμέλεια Emile Legrand, 3:337–441. Paris, 1880.
- Ποταγός, Παναγιώτης. *Περίληψις περιηγήσεων*. Β΄ έκδοση. Αθήνα: Εκάτη, 2009.
- Ποτέμκιν, Β. Π. *Ιστορία της Διπλωματίας*. Μετάφραση Σ. Πρωτόπαπα. Γκοβόστης, χ.χ.
- Σκόκου, Κωνστ. Φ. ‘Ο μέγας Έλλην περιηγητής Παναγιώτης Ποταγός (σκιαγραφία)’. Στο *Έθνικόν ήμερολόγιον*, 96–100, 1904.
- Atwood, Ch. P. ‘Abatai Khan’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Amban’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*, 11–12. New York: Facts On File, 2004.

- . ‘Ewenkis’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Jibzundamba Khutugtu’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Kalmyks (Kalmucks)’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*, 288–93. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Khalkha’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Taiji’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*, 525–26. New York: Facts On File, 2004.
- . ‘Taishi’. Στο *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*, 526–27. New York: Facts On File, 2004.
- Avril, Philippe. *Voyage en divers états d’Europe et d’Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*. J. Boudot, 1693.
- Axworthy, Michael. ‘Basile Vatatzes and his History of Nāder Šāh’. *Oriente Moderno* 25 (86), τχ. 2 (2006): 331–43.
- Baddeley, John Frederick. *Russia, Mongolia, China: Being Some Record of the Relations Between Them from the Beginning of the XVIIth Century to the Death of the Tsar Alexei Mikhailovich A.D. 1602-1676*. τ. 2. 2 τ. Macmillan, 1919.
- Beaver, William. *Under Every Leaf: How Britain Played the Greater Game from Afghanistan to Africa*, 2019.
- Becker, Seymour. *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865 - 1924*. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1968.
- Beckwith, Christopher I. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Reprint edition. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2011.
- Boulnois, Lucette. *The Silk Road*. Μετάφραση D. Chamberlin. London: Allen & Unwin, 1966.
- Christian, David. *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*. τ. 1, 2008.
- Claudii Ptolemai. *Geographia*. Επιμέλεια C. F. A. Nobe. Φωτοαν. έκδ. Hiedesheim, 1966. Λειψία [Leipzig], 1845.
- Crews, Robert D. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 2009.
- Cross, Anthony. ‘Reigns of the first Romanovs:: Mikhail Fedorovich (1613-1645), Aleksei Mikhailovich (1645-1676), and Fedor Alekseevich (1676-1682)’. Στο *In the Lands of the Romanovs*, 1η έκδ., 63–69. An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917). Open Book Publishers, 2014.
- Dumbrava, Daniela. ‘Plastic Surgery in 17th Century Europe. Case Study: Nicolae Milescu, the Snub-Nosed’. *Revista Medico Chirurgicală a Societății de Medici Și Naturaliști, Universitatea de Medicină Și Farmacie*, 2013, 699–713.
- Ferguson, N. *Empire. How Britain made the Modern World*. London, 2004.
- Franck, Irene M, και David M Brownstone. *The Silk Road: A History*. Oxford:

Facts on File, 1986.

Golden, Peter. *Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992.

Granet, Marcel. *Η κινεζική σκέψη*. Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 43. γνώση, 1992.

Grousset, René. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. New Brunswick [u.a.: Rutgers Univ. Press, 2000.

Hanes, W. Travis, και Frank Sanello. *The Opium Wars: The Addiction of One Empire and the Corruption of Another*. 1st edition. Naperville, Ill.; Bath: Sourcebooks, 2004.

Henze, Paul B. 'The great game in Kashgaria. British and Russian missions to Yakub Beg'. *Central Asian Survey* 8, τχ. 2 (1 Ιανουάριος 1989): 61–95.

Hill, Richard. 'The African Travels of Panaghiotis Potagos 1876-1877'. *The Geographical Journal* 134, τχ. 1 (1968): 55–59.

Holzwarth, Wolfgang. 'Relations between Uzbek Central Asia, the Great Steppe and Iran, 1700 - 1750'. Στο *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*, επιμέλεια Stefan Leder και Bernhard Streck, 2:179–216. Nomaden Und Sesshafte. Wiesbaden: L. Reichert, 2005.

Hopkins, B. *The Making of Modern Afghanistan*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Hopkirk, Peter. *The Great Game. On Secret Service in High Asia*. London: John Murray, 2006.

Karakatsouli, Anne. '« Un explorateur précolonial à l'ère de l'expansion des empires »'. *Astrolabe [En ligne]*, 9 Μάρτιος 2011. URL : <https://astrolabe.msh.uca.fr/mars-avril-2011/dossier/un-explorateur-precolonial-l-ere-de-l-expansion-des-empires>.

Karpat, Kemal H. 'Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans : A Reinterpretation'. *Cahiers Du Monde Russe* 32, τχ. 1 (1991): 17–32.

Khodarkovsky, Michael. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2004.

———. *Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600-1771*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.

Kim, Hodong. *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press, 2004.

Kivelson, Valerie. 'Early Mapping: The Tsardom in Manuscript'. Στο *Information and Empire*, επιμέλεια Simon Franklin και Katherine Bowers, 1η έκδ., 23–58. Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1854. Open Book Publishers, 2017.

Kordosis, M. *T'ang China : the Chinese Nestorian church and 'heretical' Byzantium (AD 618-845)*. [Athens]: Ioannina, 2008.

Levi, Scott C. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age*. 1st edition. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017.

Marshall, Julie G. *Britain and Tibet 1765-1947: A Select Annotated Bibliogra-*

- phy of British Relations with Tibet and the Himalayan States Including Nepal, Sikkim and Bhutan*. London; New York: Routledge Curzon, 2005.
- Miller, J. J. *The Spice Trade of the Roman Empire (29 B.C. to A.D. 641)*. Oxford, 1969.
- Millward, James A. *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. 1st edition. Stanford University Press, 2016.
- Mojtahed-Zadeh, Pirouz. *The Small Players of the Great Game: The Settlement of Iran's Eastern Borderlands and the Creation of Afghanistan*. 1st edition. Routledge, 2004.
- Moravcsik, Gyula. 'Οδοιπορικὸ τῆς Σιβηρίας σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα'. Στο *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit (Ο Ἑλληνισμός εις το εξωτερικόν)*, επιμέλεια Johannes Irsmscher και Marika Mineemi, 40:273–88. Berliner Byzantinistische Arbeiten. Berlin: Akademie-Verlag, 1968.
- Naumov, Igor Vladimirovič. *The History of Siberia*. Μετάφραση David Norman Collins. London; New York: Routledge, 2009.
- Noda, Jin. *The Kazakh Khanates Between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations During the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Lam edition. Leiden ; Boston: Brill, 2016.
- Paine, Sarah C. M. *Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier*. 1st edition. Armonk, N.Y: Routledge, 1996.
- Perdue, Peter C. *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2005.
- Pigulewskaja, N. *Byzans auf den Wegen nach Indien*. Berlin-Amsterdam, 1969.
- Powers, John, και David Templeman. *Historical Dictionary of Tibet*. Lanham, MD: Scarecrow Press, 2012.
- Richards, Donald Sidney. *The Savage Frontier: A History of the Anglo-Afghan Wars*. London: Pan Books, 2003.
- Rumanian Studies*. Brill Archive, 1973.
- Sariyannis, Marinos. 'An Eighteenth-Century Ottoman Greek's Travel Account in Central Asia'. Στο *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture (CIÉPO INTERIM SYMPOSIUM)*, επιμέλεια İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, και Buyar Cengiz, 47–60. İstanbul, 2014.
- Scoccimaro, Rémi, Anne Viguier, Sébastien Colin, Michel Bruneau, Jean-Yves Piboubès, και Nicolas Balaresque. *Géopolitique de l'Asie*. Edition 2017. Nathan, 2018.
- Simokatta, Theophylakt. *Historia*. Επιμέλεια C. de Boor και P. Wirth. Stuttgart, 1972.
- Stein, M. Aurel. *Ruins of Desert Cathay*. τ. 1. 2 τ. New York: Dover Pubns, 1987.
- Talât, Tekin. *A Grammar Of Orkhon Turkic*. Uralic and Altaic Series 69. Indiana University Press, 1968.
- Turdeanu Cartoian, Letiția. 'Une relation anglaise de Nicolas Mănescu: Thomas Smith'. *Revue des Études Roumaines* 2 (1954): 145–52.
- Uhlig, H. *Ο δρόμος του μεταξιού. Αρχαίοι πολιτισμοί ανάμεσα στην Κίνα και τη*

- Ρώμη. Μετάφραση Ι. Λεμπέση-Μουζακίτη. Αθήνα, 1999.
- Vaidyanath, R. *The Formation of the Soviet Central Asian Republics. A Study in Soviet Nationalities Policy 1917-1936*. New Delhi: People's Publishing House, 1967.
- Vambéry, Á. *Voyage d'un faux derviche en Asie centrale: 1862-1864*. Phebus Libretto 293. Paris: Phébus, 2009.
- Vatzatzēs, Basile. *Persica: Histoire de Chah-Nadir*. Επιμέλεια Nicolae Iorga. Bucarest: Institute Roumain d'Études Byzantines, 1939.
- Vatzatzēs, Vasileios. *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie. Βασιλείου Βατάτζη περιηγητικόν (Vasileiou Vatzatzē Periēgētikon)*. Επιμέλεια Émile Legrand. Ανατ. από Nouveaux Melanges Orientaux 1886. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ν. Καραβία, 1972.
- Venetis, Evangelos. 'Vataces, Vasilios – Encyclopaedia Iranica'. Ημερομηνία πρόσβασης 19 Αύγουστος 2019. <http://www.iranicaonline.org/articles/vatzatzes-vasilios>.
- Wood, Alan. *Russia's Frozen Frontier: A History of Siberia and the Russian Far East 1581-1991*. London; New York: Bloomsbury Academic, 2011.
- Абашин, Сергей, Наиля Бекмаханова, και Ж. С. Сыздыкова. 'Завоевания Российской империи в Центральной Азии (вторая половина XIX - начало XX в.)'. Στο *Центральная Азия в составе Российской империи*, 62–85. Москва: Новое литературное обозрение, 2008.
- Бабий, А.И. *Дмитрий Кантемир*. Мыслители прошлого. «Мысль», 1984.
- Дацышен, Владимир. *Очерки истории Монголии в XIX – первой четверти XX вв.* Litres, 2017.
- Курукин, И. В. *Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия, 1722-1735*. Москва: Квадрига, 2010.
- Σπαφάρий Μιλеску, Νικόлай. *Сибирь и Китай*. Кишинев: Государственное Издательство «Картя Молдовеняскэ», 1960.
- Σπαφάρий, Νικόлай Γαβριлович. *Путешествие в Китай: духовно-просветительское издание*. Москва: Директ-Медиа, 2010.
- . *Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 году. Дорожный дневник Спафария*. Επιμέλεια Ю. В. Арсеньева. Записки Имп. Русского Географического Общества. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума, 1882.
- . *Статейный список посольства Николая Спафария в Китай*. Επιμέλεια Ю. В. Арсеньева. Π.Π. Сойкина, 1906.
- Урсул, Дмитрий Тимофеевич. *Николай Гаврилович Милеску Спафарий*. Москва: Мысль, 1980.
- Ципоруха, Михаил Исаакович. *Покорение сибиря от Ермака до Беринга*. Москва, 2004.
- Яншин, В.П. 'Английские "путешественники" – разведчики в центральной азии'. *Вестник Кыргызско-Российский Славянский университет (КРСУ)* 4, тх. 1 (2004): 60–68.

Μέσα από τα κείμενα τριών Ελλήνων περιηγητών που ταξίδεψαν στη νότια Σιβηρία έως τον ποταμό Αμούρ και την Κεντρική Ασία, έως το σημερινό Xinjiang, μεταφέρονται γεωγραφικές, τοπογραφικές, πολιτικές και διπλωματικές πληροφορίες για τις περιοχές που επισκέφτηκαν οι συγγραφείς τους. Οι Νικόλαος Σπαθάρης, Βασίλειος Βατάτζης και Παναγιώτης Ποταγός είναι τρεις Έλληνες που καθρεφτίζουν την μακραίωνη παράδοση των σχέσεων του Ελληνισμού με το κέντρο της Ευρασίας. Εξάλλου, και οι τρεις, με κάποια εξαίρεση τον Νικόλαο Σπαθάρη, περιηγούνται την Ασία περπατώντας κατά μήκος των βραχιόνων του λεγόμενου «Δρόμου του Μεταξιού», γνωστού από τα αρχαία χρόνια και κυρίως από τις μεσαιωνικές πηγές, που συνέδεαν την Άπω Ανατολή με την Άπω Δύση. Οι τρεις περιγραφές τους αντανακλούν διαφορετικές φάσεις του ανταγωνισμού των μεγάλων δυνάμεων στην Ευρασία, που έγινε γνωστός, κατά τον 19ο αιώνα, ως το «Μεγάλο Παιχνίδι».

Σύντομο βιογραφικό

Ο Στέφανος Κορδώσης διδάσκει στο αγγλόφωνο μεταπτυχιακό πρόγραμμα MA in Black Sea & Eastern Mediterranean Studies, στο Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδας (Πανεπιστημιακό Κέντρο Διεθνών Προγραμμάτων Σπουδών) ως Ακαδημαϊκός Συνεργάτης/Υπότροφος και είναι Επισκέπτης Ερευνητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Είναι διδάκτορας ιστορίας και πτυχιούχος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών με μεταπτυχιακή ειδίκευση στη Θεωρία Στρατηγικής. Έχει διδάξει στο Παν/μιο Δυτικής Ελλάδας και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο καθώς και στο Institute of Middle Eastern Studies του Northwest University, στην πόλη Xi'an της Κίνας. Το 2017 έλαβε υποτροφία ακαδημαϊκής αριστείας από το Ίδρυμα Fulbright, με την οποία πραγματοποίησε βιβλιογραφική έρευνα στο Παν/μιο της Πενσυλβάνια (University of Pennsylvania), στο Τμήμα Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμών και υπήρξε μεταδιδασκονικός ερευνητής στο Παν/μιο Ιωαννίνων και στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Βιβλιογραφική έρευνα έχει πραγματοποιήσει στην Ελλάδα αλλά και στο King's College και στο School of Oriental and African Studies του Παν/μίου του Λονδίνου. Έχει πραγματοποιήσει επιτόπια έρευνα στην επαρχία Shaanxi, την Εσωτερική Μογγολία (Xilinhot) και το Xinjiang (Ουρούμτσι και Τουρφάν) και σειρά διαλέξεων για την ιστορία της Ασίας και των σχέσεων με τον Ελληνικό κόσμο στην Ελλάδα (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Παν/μιο Πελοποννήσου) και στο εξωτερικό (Κινεζική Ακαδημία Κοινωνικών Επιστημών και Πανεπιστήμιο Tsinghua στο Πεκίνο, Jiangxi University στη Nanchang, Northeast Normal University στη Changchun και στο Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien). Έχει συμμετοχές σε διεθνή συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Ρωσία, Ουκρανία, Κίνα, Μ. Βρετανία, Σαουδική Αραβία, Κύπρος) και είναι μέλος της ομάδας "Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries" (Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No. 734645).

